

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

95

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
YEREVAN STATE UNIVERSITY

ՌԱԶՄԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՀ ԼԱԲՈՐԱՏՈՐԻԱ
НАУЧНАЯ ЛАБОРАТОРИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
SCIENTIFIC LABORATORY FOR STRATEGIC RESEARCH

Ա. Ս. ԱԳԱԲԱԲՅԱՆ, Ա. Ա. ԳԱՐԻԲՅԱՆ

ԱՐՑԱԽ

A. S. AGHABABYAN, A. A. GHARIBYAN

ԱՐՇԱԽ

A. S. AGHABABYAN, A. A. GHARIBYAN

ARTSAKH

I

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ԱՎԱՆԵՄԻՎՈՍ
ՀՐԱԶԻԿ ՄԻՍՏՈՆՅԱՆԻ
Ֆ. Ո Ն Դ

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(22)

Ա 431

**Հրատարակության և երաշխավորել ԵՊՀ ՀՀԻ
գիտական խորհուրդը**

Գլխ. խմբագիր՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ **Ա. Հ. Միմոնյան**

Աղաբաբյան Ա. Ս., Ղարիբյան Ա. Ա.

Ա. 431 Արցախ/ Ա. Ս. Աղաբաբյան, Ա. Ա. Ղարիբյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014.-
160 էջ + 12 էջ ներդիր :

Գրքում ներկայացված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1917 թ., ինչպես նաև 1917-1923 թթ. երկրամասում տեղի ունեցած պատմական և քաղաքական կարևորագույն և բախտորոշ իրադարձությունները: Գիրքը նախատեսված է ընթերցողների և հետազոտողների լայն շրջանակների համար:

В книге представлена краткая история Арцаха с древних времен до 1917 г., а также изложены исторические и политические важные и судьбоносные события, имевшие место в крае в 1917-1923 гг. Книга предназначена для широкого круга читателей и исследователей.

It is presented in the book the brief history of Artsakh since the ancient times to 1917, as well as the historical and political important and crucial events taken place in the region in 1917-1923. The book is addressed to the wide range of readers and researchers.

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(22)

**ԱՐՑԱԽԸ ՎԱՂՆՁԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
1917 ԹՎԱԿԱՆԸ.
ՀԱՅԱՑԸ ԱՆՑՅԱԼԻՆ**

ISBN 978-5-8084-1888-2

© Աղաբաբյան Ա., 2014

© Ղարիբյան Ա., 2014

Արցախ աշխարհը կարևոր տեղ և բացառիկ դերակատարություն է ունեցել հայ ժողովրդի և մասնավորապես հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Դեռ հնագույն ժամանակներից Արցախը մշտապես հանդիսացել է պատմական Հայաստանի անկապտելի մասը:

Արցախի տարածքում գտնվող Ազոխի, Ծծախաչի և Խորածորի քարայրներում հայտնաբերված աշխատանքային գործիքները, որոնցից հնագույնները թվագրվում են 800 000 տարով, Հայկական լեռնաշխարհում մարդու վաղնջագույն և չընդմիջվող բնակության լավագույն վկայությունն են: Ամարասուժ, Մատաղիսում, Իվանյանում (Հարճլանք), Կրկժանում, Շուշիում, Խաչենագետի և Իշխանագետի հովիտներում հայտնաբերված բրոնզեդարյան և վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջանների բնակատեղիների պեղումներն ապացուցում են, որ Արցախն իր շրջակա տարածքներով եղել է հայ ժողովրդի էթնոգենեզի կարևոր բնօրրաններից մեկը: Հայտնաբերված գտածոները հստակորեն ցույց են տալիս, որ Արցախը և Ուտիքն ընդգրկող տարածքը

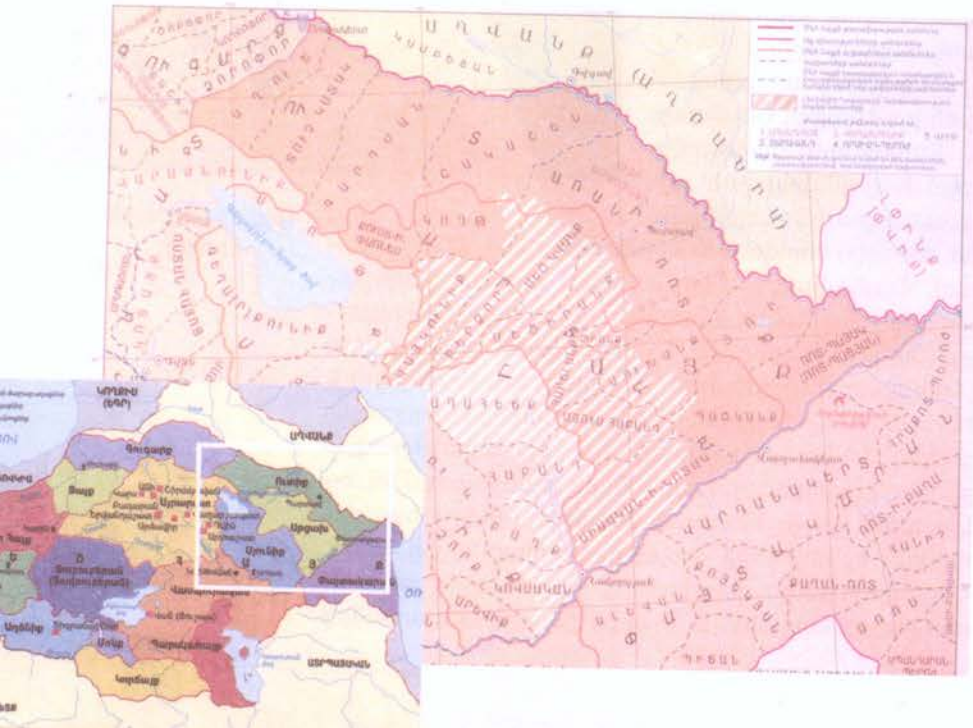

Ազոխի քարայրի մուտքը

մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներում ողջ Հայկական լեռնաշխարհի հետ միասին կազմել է Կուրարաքսյան հզոր մշակութային համակարգի մի մասը, որի կրողները, անկասկած, տեղի հնագույն հայկական ցեղերն ու ցեղային միություններն էին:

Արցախն ընդգրկել է բավականին ընդարձակ մի տարածք և Ուտիք աշխարհի հետ միասին կազմել է հայոց արևելյան կողմը (հայ մատենագրության մեջ Արցախին և Ուտիքին տրվել է «Հայոց արևելից կողմանք» հավաքական անունը), որին հյուսիս-արևելքից սահմանազծում էր Կուրը՝ հանդիսանալով հայոց տարածքի բնական սահման: Արցախը տարածվում էր Սյունիքից արևելք՝ Կուր և Արաքս գետերի միջև: Տարածքով այն գրեթե համընկնում է Լեռնային Ղարաբաղին և Մլիխի տափաստանին: Պատմագրական որոշ վկայությունների համաձայն՝ Արցախն ընդ-

Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները՝ ըստ «Աշխարհացույց»-ի

գրկում էր նաև Սևանա լճի հյուսիսարևելյան կողմում գտնվող նեղ շերտը՝ մինչև Աղստև գետը¹:

Ըստ հայոց «Աշխարհացույց»-ի՝ Արցախի սահմանը հյուսիս-արևմուտքում անցնում էր Սյունյաց լեռներով, հյուսիսում և հյուսիս-արևելքում՝ Մռավի լեռնաշղթայից հյուսիս գտնվող նախալեռներով, իսկ հարավում եզրագծվում էր Երասխ (Արաքս) գետով²: Արցախը Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգն էր և ուներ 12 գավառ՝ Սյուս Հաբանդ, Վայկունիք, Բերձոր (Բերդաձոր), Մեծ Կուանք, Մեծ Իրանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պաժկանք, Սիսական-ի-Կոտակ, Քուստ-ի-Փառնես, Կողք³:

Պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում Արցախ երկրամասը կոչվել է տարբեր անուններով: Վանի թագավորության (ուրարտական) սեպագիր արձանագրություններում այն կոչվել է Ուրտեխե-Ուրտեխինի⁴: Հայն անտիկ հեղինակների երկերում երկրամասը հիշատակվել է Օրխիստենե անվամբ⁵, հայկական աղբյուրներում՝ Արցախ, Ծավդեք, Խաչեն և Փոքր Սյունիք⁶: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղ անվանը, ապա այն ծնունդ է առել պարսկական աշխարհագրական անվանակարգի հիման վրա և կիրառվել է որպես Արցախ և Ուտիք աշխարհների հավաքական անվանում (պարսկական աշխարհագրական անվանա-

¹ Հակոբյան Թ., «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» (ուրվագծեր), Երևան, 2007, էջ 241:

² Հարությունյան Բ., «Հայոց արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացույց»-ի», Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան (գիտաժողովի նյութերի ժողովածու), Երևան, 2007, էջ 34-41:

³ Նույն տեղում, էջ 21-23: Երեմյան Մ., «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի», Երևան, 1963, էջ 109:

⁴ Меликишвили Г. А., «Урартские клинообразные надписи», Москва, 1960, с. 287, 304, 305, N 155F, с. 310, N 161, с. 328, 329, N 266.

⁵ Страбон, География, XI, XIV, 4.

⁶ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том I, Ереван, 1991, с. 37, 38.

կարգում Արցախի հարթավայրային մասն անվանվում էր «բաղե սաֆիդ»՝ սպիտակ այգի, իսկ լեռնային մասը՝ «բաղե սիահ»՝ սև այգի, որը հետագայում թրքալեզվական թարգմանությամբ վերափոխվում է «Լարաբաղի»⁷: Պատմական սկզբնաղբյուրներում «Լարաբաղ անվանմանն առաջին անգամ հանդիպում ենք XIV դարում «Քարթլիս ցխովրեբա» վրացական տարեգրության⁸ և պարսիկ մատենագիր Համդալլահ Դավվինիի (1281-1349/50 թթ.) «Սրտերի գվարճությունը» պատմաաշխարհագրական աշխատության⁹ մեջ:

Արցախի մասին առաջին վաղագույն հիշատակությունները պարունակում են Վանի թագավորության մ.թ.ա. VIII դարի սեպագիր արձանագրությունները, որոնցում փաստվում է, որ Արցախը եղել է Վանի թագավորության կազմում: Այդ են վկայում Սարդուրի Բ թագավորի (մ.թ.ա. 764-735) և Ռուսա I-ի (մ.թ.ա. 735-714) թողած սեպագիր արձանագրությունները¹⁰:

Այն որ Արցախը մ.թ.ա. VI-II դդ. եղել է Երվանդունիների, ապա՝ մ.թ.ա. II-I դդ. Արտաշեսյանների և մ.թ. I-V դդ. Արշակունիների հայոց թագավորությունների կազմում, վկայում են ինչպես վաղ շրջանի հունահռոմեական, այնպես էլ վաղ միջնադարյան հայ պատմիչները¹¹:

Արցախը եղել է հայկական մշակույթի, դպրության և քրիստոնեության առանձնահատուկ օրրանե-

⁷ К освещению проблем..., с. 38.

⁸ «Քարթլիս ցխովրեբա», հ. 2, Թբիլիսի, 1959, էջ 240 (վրացերենով):

⁹ Mustawfi, Hamd-Allah ibn Abi Bakr Qazvini. The geographical part of the Nuzhat al-qulub (The Pleasure of Hearts), Trans by G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174.

¹⁰ Меликишвили Г. А., указ. соч., с. 287, 304, 305, N 155F, с. 310, N 161, с. 328, 329, N 266. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 1-14, N 389.

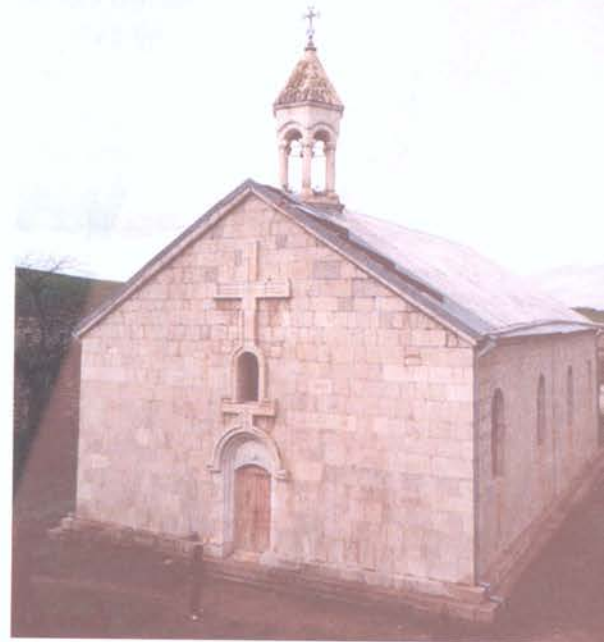
¹¹ Страбон, География, XI, XIV, 4. Плиний Старший, Естественная история, VI, XV, 39. Птолемей, География, V, XII, 1. Плутарх, Сравнительные жизнеописания, т. II, М., 1863 (Помпей, XXXIV). Ագաթանգեղոս, «Հայոց պատմություն», Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Եղիշե, «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին», «Ձորանամակ»:

րից մեկը: Գեռես IV դարում Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառում Գրիգոր Լուսավորիչը հիմնադրել է Ամարասի վանքը, որտեղ մեկ դար հետո Մեսրոպ Մաշտոցը բացել է հայկական առաջին դպրոցներից մեկը:

Արշակունիների հարըստության անկումից հետո (428 թ.) Պարսից արքունիքն անձեռնմխելի է թողնում հայոց նախարարական տների տիրույթները. դրանք բոլորը, այդ թվում նաև ողջ Արցախը մնում են արդեն Հայկական մարզպանության կազմում: Արցախը գործում մասնակցություն է ունենում 450-451 թթ.

պարսից տիրապետության դեմ Վարդանանց ապստամբության ժամանակ: Միայն Վարդանանց ապստամբության պարտությունից հետո է, որ Պարսից արքունիքը, ջանալով քաղաքականապես թուլացնել, տրոհել Հայաստանը և վարչատարածքային նոր փոփոխությունների միջոցով բացառել նոր ապստամբությունների հնարավորությունը, Արցախը կտրում է Հայկական մարզպանությունից և միացնում Աղվանաց մարզպանությանը¹²:

Գեռես նախամարզպանական շրջանում Մեծ Հայքի և հարևան Աղվանքի (Աղուանք) միջև հնագույն

Ամարասի վանքը
Монастырь Амарас
Monastery of Amaras

¹² Арутюнян Б. А., «Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг.», К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том I, Ереван, 1991, с. 35-36.

Ստրաբոն
մ.թ.ա. I դ. - մ.թ. I դ.

Ժամանակներից սահման է հանդիսացել Կուր գետը: Այդ մասին են վկայում և՛ հունահռոմեական, և՛ հայ պատմիչները:

Ստրաբոն. «Կուրը, վոր սկիզբն է առնում Հայաստանից... մտնում է Աղվանք, այս յերկրի և Հայաստանի մեջտեղով հոսելով՝ անցնում է քազմաթիվ... դաշտավայրերով»¹³, «...մինչև Աղվանից և Հայաստանի սահմանագիծը, կամ վոր նույնն է՝ ուր Կուր և Արաքս գետերն են թափվում»¹⁴:

Պտղոմեոս. «Մեծ Հայքը հյուսիսում Կուր-խիդայի մի մասից, Իրերիայից ու Ալրանիայից սահմանազատվում է վերոհիշյալ գծով, որն անցնում է Կուր գետով»¹⁵:

Պտղոմեոս
մ.թ. I - II դդ.

Նմանօրինակ հիշատակություններ կան նաև Պլինիոս ավագի, Պլուտարքոսի, Հուլիոս Սոլիմի, Դիոն Կասիոսի, Փավստոս Բուզանդի և այլոց աշխատություններում:

Մարգպանության շրջանում արդեն «Աղվանք» անունը ոչ թե Կուրի ձախափնյա բուն Աղվանքին էր տրվում, այլ մարգպանության ընդգրկած ողջ տարածքին, իսկ V դարի երկրորդ կեսից սկսած գրեթե միշտ Աղվանք էր կոչվում Կուրի և Արաքսի միջագետքը՝ Ուտիքի և Արցախի տարածքը՝ իր հայ բնակչությանը և հայ իշխանական հարստությանը¹⁶:

Աղվանք մարգպանությունը, սակայն, երկարատև պատմություն չի ունենում: 451 թ. Վարդանանց հուժկու

¹³ Ստրաբոն, «Աշխարհագրություն», XI, III, 2 (Օտար աղբյուրները հայերի մասին, Ստրաբոն, հ. 1, Երևան, 1940, էջ 29):

¹⁴ Նույն տեղում, XI, I, 5 (էջ 20):

¹⁵ Птоломей, География, V, XII, 1.

¹⁶ Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Երևան, 1981, էջ 115-116: Աղվանք տեղանունը հին հայերենում ունի «դաշտային, տափարակ երկիր» իմաստը և հենց հայերի կողմից է ավելի ուշ դարերում տարածվել նաև Կուր գետից հյուսիս ընկած երկրամասի վրա:

ապստամբությունը, հետագա ընդվզումները 480-ական թթ. ստիպեցին պարսից արքունիքին լայն ինքնուրույնություն շնորհել հպատակ մարզերին: V դարավերջին Հայաստանի հյուսիսարևելյան նահանգների (Արցախ և Ուտիք) տեղի հայ Առանշահիկները Պարսկաստանից ստանում են թագավորական տիտղոս. ստեղծվում է թագավորություն՝ Առանշահիկ Վաչագանի գլխավորությամբ: Ծավալած եկեղեցաշինական և դպրոցաշինական գործունեության համար Արցախի Վաչագան թագավորը ստանում է Բարեպաշտ մականունը: VII դարում Առանշահիկներին փոխարինում են պարսկական ծագում ունեցող, սակայն հետագայում հայացած Միհրանյանները, որոնք, երկրամասի իշխանությունն իրենց ձեռքում պահելով շուրջ երկու հարյուրամյակ, IX դարասկզբին սպառվում են՝ տեղի տալով Առանշահիկներին:

Թե՛ Առանշահիկների և թե՛ Միհրանյանների իշխանական տները ժառանգել էին Աղվանք վարչական անունը, սակայն այն, ըստ էության, ոչ մի կապ չունեին ժամանակին գոյություն ունեցած մարգպանության և ոչ էլ Բուն Աղվանքի հետ: VI դարավերջին և VII դարասկզբին Անդրկուրյան կամ հյուսիսում գտնվող Աղվանից մարգպանությունը բաժանվել էր առանձին ցեղային-պետական մանր միավորների, որոնք, հանդես գալով նրանցում ապրող ցեղերի կամ կառավարող իշխանական տոհմերի անուններով (Լփիմք, Թավասպարան, Մազքթա աշխարհ և այլն), կորցրել էին իրենց համար արդեն ավելորդ «Աղվանք» հավաքական տեղանունը: «Աղվանք» անվանումը կապված է մնում միայն Վաչագան Բարեպաշտի թագավորության տարածքին, և հետագայում միայն Կուր գետի աջափնյակը պետք է հասկացվեր Աղվանք անվամբ, որը, հյուսիսից տեղափոխվելով հարավ, զուտ աշխարհագրական բովանդակություն էր ձեռք բերել՝ հիշեցնելով երբեմնի մարգպանության մասին և ոչ մի կապ չունենալով երկրամասի բնակչության էթնիկ կազմի

հետ¹⁷: Այդ և հետագա ժամանակաշրջանում Արցախ-Ուտիքի վերաբերյալ «Աղվանք» անվանումը դառնում է հայ պատմիչների աշխատությունների մեջ կիրառված «Հայաստանի արևելից երկիր», «Հյուսիս-արևելից երկիր», «Աղվանից աշխարհ» և այլ անվանումների հոմանիշը, համարժեքը:

VII դ. վերջ - VIII դ. հենց սկզբին Հայաստանն ու տարածաշրջանի երկրները վերջնականորեն նվաճում

¹⁷ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том I, Ереван, 1991, с. 41. Ուլուքարյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975, էջ 39:

են արաբները՝ կազմավորելով Արմինիա ոստիկանությունը՝ Դ-վին կենտրոնով: Վարչական այդ միավորը, որ գոյատևում է ավելի քան մեկ ու կես հարյուրամյակ, բաժանված էր չորս մասի՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Արմինիաներ. Արցախը մտնում էր Առաջին Արմինիայի մեջ: IX դարի սկզբներին Արցախում հատկապես ազդեցիկ էին Խաչենի ու Դիզակի իշխանական տները, որոնք էլ գլխավորում էին երկրամասի պայքարն արաբների դեմ: Այդ շրջանում Արցախի լեռնաստանին տիրելու արաբական ամեն մի փորձ անհաջող ավարտ էր ունենում:

Հայ ժողովրդի՝ օտար տիրապետությունից ազատվելու և հայկական պետականությունը վերականգնելու երկարատև պայքարը պսակվում է հաջողությամբ. 885 թ. սկիզբ է դրվում Բագրատունյաց թագավորությանը: Հայկական թագավորության սահմանների մեջ մտնում էր նաև Արցախը, որը X դարից սկսած առավել հայտնի էր Խաչեն, Խաչենի իշխանություն անվամբ: Դ-ա է վկայում նաև այն, որ Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Ծիրանածինն Արցախ ուղղված իր նամակը հասցեագրել էր՝ «Խաչենի իշխանին, Հայաստան»¹⁸:

XI դարի առաջին կեսին Հայաստանը սկսում է ենթարկվել թուրք - սելջուկների ասպատակություններին: XI դ. երկրորդ կեսին արդեն հայոց աշխարհը գտնվում էր սելջուկյան թագավորության տիրապետության ներքո: Ծանր էր նաև Արցախի դրությունը: Մահմեդական բռնակալների դեմ անընդհատ մղվող ճակատամարտներն աստիճանաբար ջլատում և մասնատում էին երկրամասը:

XII դարի կեսերից ողջ Խաչենը, որ այդ ժամանակ արդեն բաժանված էր իշխանական երեք ճյուղերի՝ Ներքին Խաչեն, Հաթերք (կամ Կենտրոնական Խա-

¹⁸ Կոստանդին Ծիրանածին, Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին, գիրք II, գլ. 48, Բյուզանդական աղբյուրներ Բ, Երևան, 1970, էջ 151:

Բագրատունիների թագավորության արևելյան կողմը 885-908 թթ.

40-ական թթ. Հայաստանը գրավվում է մոնղոլների կողմից, և ողջ երկիրը, այդ թվում և Խաչենը, դառնում է մոնղոլների ասպատակությունների, թալանկողոպտաի և ավերածությունների գոհը:

Դրությունն առավել է վատթարանում XIV-XV դարերում, երբ նախ Լենկ-Թեմուրի, այնուհետև թուրքմենական կարա-կոյունլու և ադ-կոյունլու քոչվոր ցեղերի հրոսակները պարզապես ամայացնում էին Արցախի շեն ու հարուստ բնակավայրերը և կոտորում տեղի իշխանավորներին ու բնակիչներին:

XV-XVI դդ. Մերձավոր Արևելքում քաղաքական

չեն) և Ծար (կամ Վերին Խաչեն), ընդգրկված էր հակասելջուկյան պայքարում: Չաքարյանների ազատագրական պատերազմի արդյունքում XII դարավերջին ազատագրվեցին Հայաստանի կենտրոնական և հյուսիսարևելյան հատվածները, որոնց թվում՝ Արցախն ու Ուտիքի գգալի մասը: Այդ ժամանակաշրջանում Արցախ-Խաչենի իշխանությունը եղել է Չաքարյանների գլխավորությամբ ազատագրված Հյուսիսարևելյան Հայաստանի կազմում¹⁹:

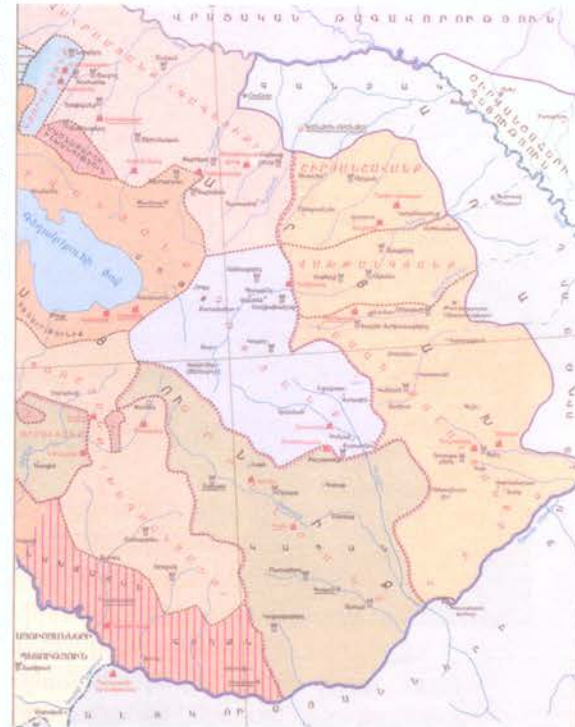
Ազատագրված տարածքներում սկսված տնտեսական և մշակութային վերելքը, սակայն, կասեցվում է Հայաստանում մոնղոլական տիրապետության հաստատմամբ: XIII դարի 30-

¹⁹ Ղարաբաղի ազատագրական պատերազմ 1988-1994 թթ., հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 233:

ասպարեզ են իջնում նոր ուժեր՝ Օսմանյան սուլթանությունը և Սեֆյան Պարսկաստանը: Ընկած լինելով այդ երկու պետությունների միջև՝ Հայկական լեռնաշխարհը վերածվում է պարսկա-օսմանյան կռիվների թատերաբեմի: Արդյունքում՝ Հայաստանը քանիցս բաժանվում է այդ երկու տերությունների միջև: Արևելյան Հայաստանն Արցախի հետ միասին բաժին է հասնում Պարսկաստանին:

Չնայած այդ հանգամանքին՝ Հայաստանի լեռնային մասերում, ի մասնավորի՝ Արցախում, մի քանի իշխանական տների հաջողվում է վերականգնել իրենց ինքնավար գոյությունը: Այդ իշխանությունները Սեֆյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանից սկսած (XVI դար) անվանվում էին «մելիքություններ», իսկ նրանց ժառանգական կառավարիչ-իշխանները՝ «մելիքներ»^{*}: Այդ մելիքություններն ինքնատիպ վարչաքաղաքական միավորներ էին, որոնք, իրենց կալվածքներում ճանաչելով հանդերձ շահական Պարսկաստանի իշխանությունը, պահպանում էին փաստացի ինքնիշխանություն, ունեին սեփական զորամիավորումներ²⁰:

Հայոց արևելյան կողմերը Չաքարյանների իշխանության կազմում

^{*} «Մելիք» արաբերեն բառ է, որը թարգմանաբար նշանակում է թագավոր: Հարկ է նշել, որ պարսից իշխանություններն ընդլայնում էին հայ մելիքությունների ուժը՝ այն օգտագործելով Օսմանյան կայսրության դեմ:

²⁰ Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 499, 500:

Խամսայի մելիքությունների միություն, XVIII դ.

XVII դարավերջ - XVIII դարակզբին Արցախում հատկապես հզոր և ազդեցիկ էին Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի և Դիզակի մելիքությունները, որոնք XVIII դարի առաջին կեսից հայտնի էին Խամսայի մելիքություններ անվամբ, իսկ նրանց երկիրը՝ Խամսա կամ Խամսայի երկիր (արաբերեն խամսա՝ հինգ բառից)։ Խամսայի տարածքն ընկած էր «Գանձակի սահմաններից սկսած դեպի հարավ, մինչև Արաքս գետը Խուդաֆիրինի կամուրջի մոտ»²¹։ Ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ներառում է Խամսայի միության տարածքը՝ որոշ շեղումներով։

Ստիպված լինելով հարյուրամյակների ընթացքում դիմակայել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության զորքերի, քոչվոր ցեղերի և մեծաքանակ ու հաճախ թշնամաբար տրամադրված հարևան խաների ջոկատների հարձակումներին, այլև հենց պարսկական շահերի զորաբանակների արշավանքներին՝ Արցախի մելիքները ձգտում էին ազատագրվել այլադավանների գերիշխանությունից։ Եվ պատահական չէ, որ XVIII դարակզբին նրանք էին գլխավորում հայերի ազատագրական պայքարն ընդդեմ շահական Պարսկաստանի և

սուլթանական Թուրքիայի՝ ցանկանալով ռուսաց օգնությամբ ազատվել օտար զավթիչներից։

Խամսայի մելիքությունների միությունը, սակայն, խաթարվում է ներքին երկպառակություններից, ինչից օգտվում են Միջին և Փոքր Ասիայից ու Բրդիստանից տեղափոխված և դեռևս XVI դարի սկզբին հարակից տափաստանային շրջաններում բնակություն հաստատած այլէթնիկ տարրերը։

XVIII դարի II կեսին, օգտվելով Խամսայի մելիքների միջև ծագած ներքին երկպառակություններից, Վարանդայի մելիք Շահնազար II-ի օժանդակությամբ թուրքալեզու սարընջալու քոչվորական ցեղի առաջնորդ Փանահին հաջողվում է մուտք գործել Արցախ աշխարհի լեռնային հատված, հիմնավորվել Վարանդայում և խարդավանքներ սկսել հայ մելիքների դեմ։ Արդյունքում՝ երկրամասում սկիզբ են առնում երկարատև և համառ կռիվներ։

Փանահը թեև չի կարողանում ամբողջովին ոչնչացնել կամ հպատակեցնել հայ մելիքներին, սակայն, ձեռք է բերում որոշակի հաջողություններ։

Լեռ. «Այս այն ժամանակն էր, երբ Փանահ խանը հասել էր իր փառքի գագաթնակետին, նվաճելով ոչ միայն ամբողջ Հյուսիսային Ղարաբաղը, այլ Մյունյաց ամբողջ աշխարհը... մինչև նույնիսկ Նախիջևանի սահմանները։

Խամսայի միության հինգ մելիքական տները՝

1. Գյուլիստան՝ Մելիք-Բեգլարյաններ
2. Ջրաբերդ՝ Մելիք-Իսրայելյաններ
3. Խաչեն՝ Մելիք Հասան-Ջալալյաններ
4. Վարանդա՝ Մելիք-Շահնազարյաններ
5. Դիզակ՝ Մելիք-Եզանյաններ

Լեռ (1860 - 1932), հայ նշանավոր պատմաբան, հասարակական գործիչ, գրող և հրապարակախոս, ծնունդով՝ Շուշիից

²¹ Նույն տեղում, էջ 746:

Այս բոլոր երկրներից նա կազմեց Ղարաբաղի խանությունը²²:

Ղարաբաղի խանության տարածքային ընդգրկումներին անդրադարձել է նաև ռուս հետազոտող Ի. Սեգալը: Ըստ նրա՝ մինչև խանության կազմավորումը Ղարաբաղի սահմաններն են եղել հարավում՝ Արաքս գետը, արևելքում՝ Արաքսի և Կուրի միախառնման վայրը, հյուսիսում՝ Կուր գետը, իսկ արևմուտքում՝ Ղարաբաղյան լեռները: Ղարաբաղի խանությունը կազմավորվել է Ղարաբաղի որոշ հատվածում՝ ընդգրկելով հետագայի՝ ցարական բաժանմամբ (1867 թ.) Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի, Շուշիի և Ջեբրայիլի գավառները և Ջանգեզուրի գավառի մի մասը: Ինչ վերաբերում է Ղարաբաղի հյուսիսային հատվածին, ապա այն մտնում էր Գանձակի խանության մեջ²³:

XVIII-XIX դդ. իրադարձություններով հարուստ մի շրջան էր, երբ ցարական Ռուսաստանը համառ պայքար էր մղում Կովկասում և Անդրկովկասում հաստատվելու համար:

1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի արդյունքում՝ 1805 թ. Արցախ-Ղարաբաղը միացվում է Ռուսաստանին, ինչը վավերացվում է 1813 թ. հոկտեմբերի 12-ին Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի հաշտության պայմանագրով:

Լեռնային Ղարաբաղի և հայկական Գանձակի միացումը Ռուսական Կայսրությանը 1804-1813 թթ.

²² Նույն տեղում, էջ 762:

²³ Сегал З. И., Елизаветпольская губерния. «Кавказский вестник», 1902, с. 66.

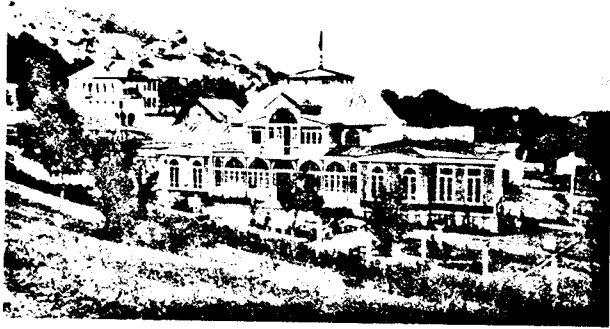
Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի ավարտին՝ 1828 թ. փետրվարի 10 (22)-ին կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանին են անցնում նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Այդ պայմանագրով Պարսկաստանում բնակվող հայերը, որոնք Հայաստանից Պարսկաստան էին քշվել դեռ XVII դարասկզբից, հնարավորություն էին ստանում վերադառնալ հայրենիք: Պարսկաստանից ներգաղթած հայերի մի փոքր մասը՝ ընդամենը մի քանի հարյուր ընտանիք, գալիս և բնակություն է հաստատում Ղարաբաղում:

Հակառակ հայերի սպասումների և Ղարաբաղի մելիքությունների հիմքի վրա հայկական անկախ պետության վերականգնման խոստմանը՝ ցարական Ռուսաստանը հայերի և բնիկ մյուս ժողովուրդների համար միանգամայն անսպասելի քաղաքականություն որդեգրեց ողջ տարածաշրջանում:

Շուշիի հայկական մասի ընդհանուր տեսքը, XIX դարի վերջ

Նախ՝ ռուսական տիրապետության հաստատմամբ վերացվեց մելիքական կարգը: Այնուհետև, խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ ունեցող տարածաշրջանն Իրանի քաղաքական և մշակութային ազդեցությունից ամբողջությամբ կտրելու իր ծրագիրն իրագործելու համար՝ Ռուսական կայսրությունն իրեն հենարան ընտրեց տեղի թուրքերին, որոնք տարածաշրջանում գերիշխելու համար բացահայտ մրցակցում էին պարսիկների հետ (ցարական Ռուսաստանն Արևելյան Անդրկովկասի իսլամադավան ժողովուրդներին իրանական մշակութային արմատներից հեռացնելուց հետո հեռանկարում նպատակ ուներ

Շուշի, հանրային ժողովների շենքը, XIX դարի վերջ

Շուշիի կենտրոնական հատվածի տեսարան, առաջին պլանում՝ Խանդամիրյանցի թատրոնը

ռ ու ս ա ֆ ի կ ա ց ն է լ նրանց²⁴): Արդյունքում՝ Արցախում հայտնված ինքնակոչ թուրք բեկերը տարբեր միջոցներով ռուս իշխանավորներից իրավունք էին ստանում տեր դառնալու հայկական գյուղերում և ազատորեն կատարում էին ամենայն վայրագություն, կողոպուտ ու թալան: Տեղի ռուս իշխանավորներն էլ, գյուղապետ-բեկերից կաշառված, լուռ հանդուրժում էին նրանց կողոպուտն ու բռնությունը:

Հուսադրող չէր նաև ցարական Ռուսաստանի վարչատարածքային քաղաքականությունը:

«Ռուսաստանը... ամեն միջոց գործադրեց՝ բաժան-բաժան անելու նույնիսկ Արևելահայաստանի տարածքը, այնպես իրարից հեռացնելու նրա առանձին մասերը, որպեսզի ոչնչով չհիշվի անբողջականությունը»²⁵:

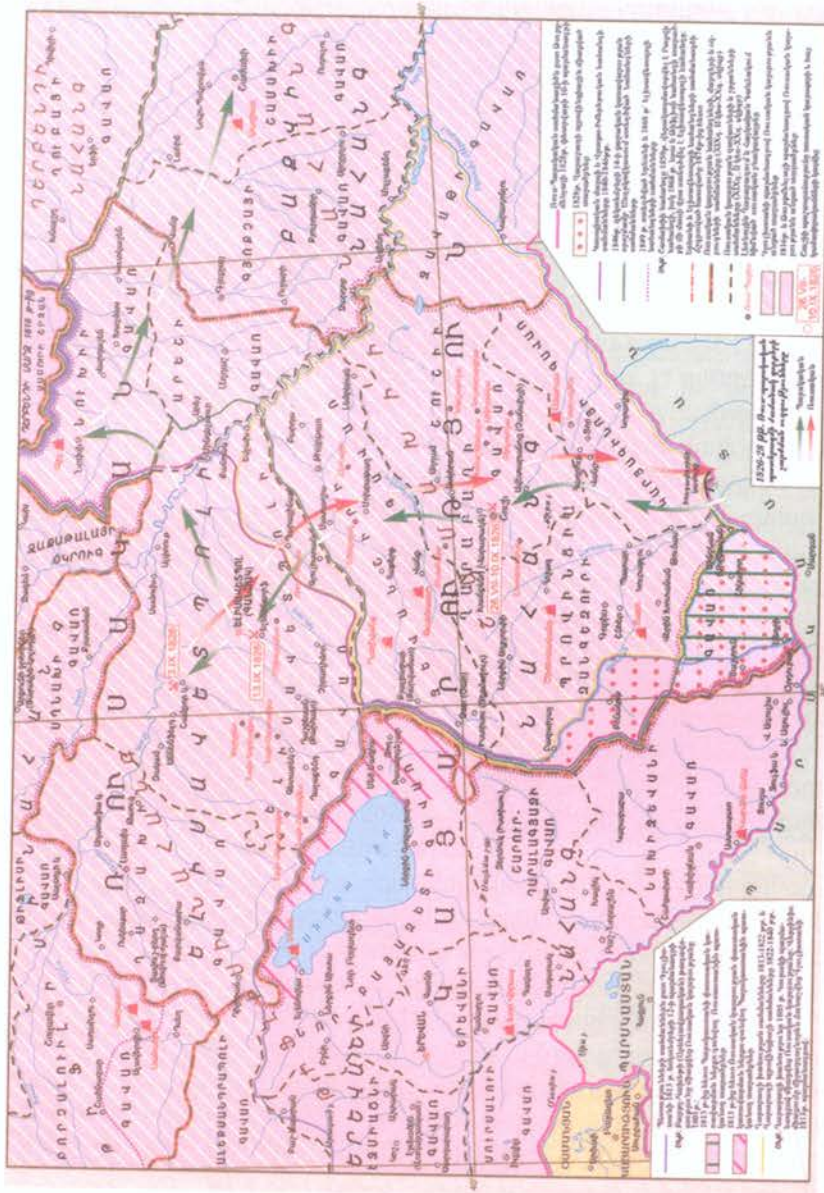
²⁴ Ավելի մանրամասն տես Свентоховский Т., Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане// Азербайджан и Россия, общество и государство, М., 2001. (Հղումը ըստ Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., Լեոնային Ղարաբաղ. ինչպես է դա եղել..., Երևան, 2010 թ., էջ 13):

²⁵ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994, էջ 180:

1828 թ. մարտին ցարական հրամանագրով ստեղծվում է Հայկական մարզ, որի կազմում ընդգրկվում են միայն Երևանի և Նախիջևանի խանությունները՝ առանց Ղարաբաղի խանության: 1840 թ. ցարական Ռուսաստանի կողմից հրապարակված օրինագծով Հայկական մարզն էլ է վերացվում, և Անդրկովկասում անցկացվում է վարչական նոր բաժանում. ստեղծվում են Վրացա-Իմերեթյան նահանգը՝ Թիֆլիս կենտրոնով, և Կասպիական մարզը՝ Շամախի կենտրոնով: Արևելահայկական տարածքների մի մասը մտնում է Վրացա-Իմերեթյան նահանգի մեջ, իսկ որոշ տարածքներ էլ, այդ թվում՝ Ղարաբաղը՝ Կասպիական մարզի մեջ:

1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Կովկասյան և Անդրկովկասյան երկրամասի կառավարման բարեփոխումների մասին» նոր կանոնադրության համաձայն (գործողության մեջ դրվեց 1868 թ. հունվարի 1-ից)՝ Անդրկովկասը բաժանվում է 5 նահանգների՝ Թիֆլիսի, Զուբայիսիի, Երևանի, Բաքվի և Ելիզավետպոլի (հայկական Գանձակը վերանվանվում է Ելիզավետպոլ): Արևելյան Հայաստանի տարածքի մի մասը մտնում է Երևանի նահանգի մեջ, մի մասը՝ Թիֆլիսի նահանգի մեջ, հայկական շրջանների մի զգալի հատվածն էլ, այդ թվում՝ Չանգեզուրը և Ղարաբաղը, մտնում են Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ²⁶: Հաստատապես կարելի է ասել, որ Ղարաբաղի լեռնային հատվածն ամբողջությամբ գտնվում էր Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում, ընդ որում՝ Գյուլիստանը գտնվում էր Ելիզավետպոլի գավառում, Ջրաբերդը՝ Ջևանշիրի գավառում, Վարանդան և Խաչենը՝ Շուշիի գավառում և Դիզակը՝ Շուշիի և Կարյազինոյի գավառներում: Այսպիսի վարչատարածքային բաժանումը, աննշան փոփոխություններով, պահպանվում է մինչև 1917 թվականը:

²⁶ Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988, с. 16.

Լեռնային Ղարաբաղը և հայկական Չանձաղը 1813-1917 թթ.

Ինչ վերաբերում է Արցախի էթնիկ կազմին, ապա հնագույն աղբյուրները վկայում են, որ հայ արքաներ Արտաշեսի և Ջարեհի օրոք (մ.թ.ա. II դար) Հայաստանի, նրա կազմում և Արցախի բնակչությունը եղել է միալեզու, այսինքն՝ հայախոս²⁷: Միջնադարի պատմիչները ևս փաստում են, որ Արցախը եղել է ոչ միայն էթնիկապես հայկական երկրամաս, այլև ունեցել է իր ծայրամասային արցախյան բարբառը²⁸: Երկրամասի էթնիկապես հայկական լինելու հանգամանքը փաստում են նաև միջնադարյան պարսկական աղբյուրները և եվրոպացի ճանապարհորդների թողած հուշագրությունները²⁹:

Այլէթնիկ տարրերը Արցախի հարթավայրային շրջաններում հայտնվում են XVI դարում, որտեղից էլ հետագայում՝ XVIII դարի երկրորդ կեսերին, ներխուժում են երկրամասի բացառապես հայերով բնակեցված նախալեռնային և լեռնային հատվածները:

Լեռն, խոսելով XVIII դ. երկրորդ կեսի իրադարձությունների մասին, նշում է. «Նրանք (խանսայի մելիքությունները - Ա. Ա.) տեսնում էին, որ միապաղաղ (միատարր - Ա. Ա.) հայ ազգաբնակչության մեջ, որ ծածկում էր լեռնային Ղարաբաղը, ներս է խուժում օտար, քնամի ուժ, բերելով իր հետ ստրկություն և դժբախտություն»³⁰:

Հարկ է նշել, որ Սեֆյան Պարսկաստանն իր գոյության ողջ ընթացքում իրեն հենարան ստեղծելու նպատակով վարել է իսլամի շիա ուղղությանը

²⁷ Մտրաբոն, «Աշխարհագրություն», XI, XIV, 5 (նշված աշխ., էջ 57):
²⁸ Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. 187.
²⁹ К освещению проблем..., с. 44, 45.
³⁰ Լեռ, նշված աշխ., էջ 757:

պատկանող քոչվոր ցեղերին Անդրկովկասում և մասնավորապես՝ հարթավայրային Ղարաբաղում վերաբնակեցնելու քաղաքականություն³¹: Բացի այդ, XVII դարասկզբին Շահ-Աբասի կազմակերպած Գանձակի և հարակից մի շարք գավառների հայ բնակչության բռնագաղթը, ինչպես նաև դրա արդյունքում նշված տարածքները թրքախոս և քրդախոս ցեղերի կողմից քոչատեղիների վերածման գործընթացի հետագա արագացումը, որպես հետևանք ունեցան այն, որ XIX դ. սկզբին այդ տարածքների մի մասը (մերձկուրյան տափարակները և լեռնային գոտու հատվածը) գրեթե հայաթափ էր եղել կամ ամայացել:

Դաշտային Ղարաբաղը, ինչպես նաև պատմական Արցախի հյուսիսային և Ուտիքի հյուսիսարևմտյան մի շարք գավառները թուրքացնելու, դրանց էթնիկ նկարագիրը փոխելու Մեֆյան Պարսկաստանի այս քաղաքականությունը, ըստ էության, շարունակվել է նաև երկրամասում ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո: Այդ են վկայում նաև XIX դ. ընթացքում Ռուսական կայսրության՝ տարածաշրջանում անցկացրած վարչական վերաձևումները, որոնք, որպես կանոն, կատարվում էին առանց հաշվի առնելու առանձին շրջանների ազգային, էթնիկ կազմն ու պատկանելիությունը: Ավելին՝ հենց միայն Ելիզավետպոլի նահանգի օրինակով հստակ երևում է, թե ինչպես ցարական իշխանությունները բացառապես կամ գերակշռորեն հայերով բնակեցված Լեռնային Ղարաբաղի շրջանները վերաձևել և միավորելով ավելի խիտ մահմեդական բնակչություն ունեցող հարևան շրջանների հետ՝ ստացել էին միանգամայն նոր վարչական միավորներ՝ գավառներ, որոնցից ոչ մեկում հայերն առանձին վերցրած գերակշիռ մեծամասնություն արդեն չէին կազմում:

Ահա նման վարչատարածքային վերաձևումների արդյունքում՝ նոր կազմավորված նահանգներն ու գավառները ստանում էին միանգամայն այլ էթնիկ պատկեր և ունեին խառն ու խախտաբղետ ազգային կազմ՝ հիմնականում գերակշռող մահմեդական բնակչությամբ:

Իր այս քաղաքականությանը զուգահեռ՝ ցարական Ռուսաստանը լռելյայն հանդուրժում, երբեմն էլ նպաստում էր անդրկովկասյան թուրքերի (Ռուսական կայսրության շրջանում անվանվել են կովկասյան թաթարներ, 1937-ից հետո՝ ադրբեջանցիներ) կողմից հայկական գյուղերի հայաթափմանն ու հետագա զավթմանը: Այդպես միայն 1905-1907 թթ. կայսրության հատուկ ծառայությունների կողմից հրահրված

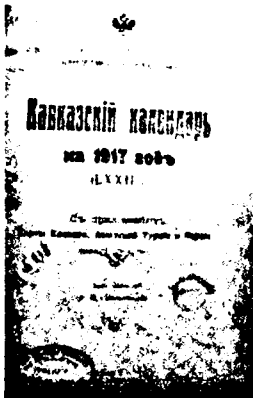
³¹ Բարայան Դ., Ղարաբաղյան հակամարտություն. պատմական, իրավական և այլ ասպեկտներ, «21-րդ դար», թիվ 1(7), Երևան, 2005, էջ 21:

հայ-թարաքական բախումների ժամանակ Քարվաճառի և Քաշաթաղի շրջաններում հրկիզվեցին ու դատարկվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր³²:

Բայց և այնպես, այլէթնիկ տարրը Ղարաբաղի հատկապես լեռնային հատվածի բնակչության կազմում մշտապես հանդես է եկել որպես փոքրամասնություն: Այն, որ Ղարաբաղի լեռնային հատվածը գերազանցապես հայաբնակ է եղել, փաստում են XVIII-XIX դդ. ինչպես ռուսական, այնպես էլ թուրքական և վրացական աղբյուրները³³:

XX դարասկզբին արցախահայության մասին տեղեկություններ են պարունակում Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի կազմած տեղեկագրերը: Ըստ այդմ՝ 1900 թ. կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ Արցախի Հայոց թեմն ուներ 157.240 ծխական³⁴, իսկ 1912 թ. կազմած տեղեկագրի համաձայն՝ 206.768 ծխական³⁵:

Կովկասի բնակչության, այդ թվում և արցախահայության վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ կան «Кавказский календарь»-ում: 1916 թվականի տվյալներով՝ Ելիզավետպոլի նահանգն ուներ 418.859 հայ բնակիչ, որոնց մեծամասնությունը՝ մոտ 273.000 մարդ, բնակվում էր նահանգի կազմի մեջ մտած Ղարաբաղի լեռնային հատվածում (Շուշիի գավառ՝ մոտ 99.000 մարդ, Ջևանշիրի գավառ՝ մոտ 22.000 մարդ, Կարյազինոյի գավառ՝ մոտ 22.000 մարդ, Ելիզավետպոլի գավառ՝ մոտ 69.000 մարդ և Ղազախի գավառ՝ մոտ 62.000 մարդ)³⁶: Նշենք, որ, ըստ այդ տվյալների, հայերը կազմում էին նահանգի ողջ բնակչության մոտ

³² Մանասյան Ա., Առնողան Ա., նշված աշխ., էջ 15:

³³ К освещению проблем..., с. 45, 46.

³⁴ «Արարատ», Էջմիածին, 1902, թիվ Բ (փետրվար), էջ 143:

³⁵ «Արարատ», Էջմիածին, 1914, թիվ Է (հուլիս), էջ 637, թիվ Ը (օգոստոս), էջ 712, 715:

³⁶ Кавказский Календарь на 1917, Тифлис, 1916, с. 190, 191, 194, 195.

32.8%-ը՝ մահմեդականների («մահմեդականներ-мусульмане» ընդհանուր անվան տակ ցարական իշխանությունները միավորել էին երկրամասի բոլոր իսլամադավան ժողովուրդներին՝ ինչպես անդրկովկասյան թուրքերին, այնպես էլ տեղաբնիկ թալիշներին, լեզգիներին, թաթերին և այլն) մոտ 61.4%-ի դիմաց³⁷: Նման պատկերը, թերևս, տարածաշրջանում ցարական Ռուսաստանի վարչական քաղաքականության և տարածքային վերածնունդների հետևանքն էր:

Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկատվություն են պարունակում նաև Թիֆլիսում գտնվող անգլիական գործերի ներկայացուցչությանը տրամադրված հայկական կողմի տվյալները³⁸, որոնք վերաբերում են 1917 թվականին: Համաձայն դրանց՝ Ղարաբաղի լեռնային հատվածը որոշ վերապահումներով ունեցել է մոտ 240.000 հայ բնակչություն:

Անդրկովկասի, այդ թվում և Ղարաբաղի ազգային կազմի վերաբերյալ հավաստի տվյալներ են հատորում բրիտանական արխիվները: 1917 թվականի բրիտանական վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ «Հայկական Ղարաբաղը», որի տակ ընկալվում էր Ղարաբաղի լեռնային հատվածը՝ Ղազախ, Ելիզավետպոլ, Շուշի, Ջևանշիր և Կարյազինո գավառների մի մասով, ընդգրկել է մոտ 13.850 քառ. կմ տարածք և ունեցել է մոտ 255.000 հայ բնակչություն (Ղազախ՝ մոտ 61.000 մարդ, Ելիզավետպոլ՝ մոտ 52.000 մարդ, Շուշի՝ մոտ 98.000 մարդ, Ջևանշիր՝ մոտ 22.000 մարդ, Կարյազինո՝ մոտ 22.000 մարդ): Նշված տարածքներում հայերը կազմել են բնակչության մոտ 75.46%-ը,

³⁷ Նույն տեղում, էջ 190-197:

³⁸ Արհիբյան Ա., «Արցախի բնակչության ազգային կազմի շուրջ (ըստ 1917 թ. տվյալների)», Արևելագիտական ժողովածու, հ. 5, Երևան, 2004, էջ 104-109:

մահմեդականները (մոտ 72.500 մարդ)՝ բնակչության մոտ 21.45%-ը³⁹:

Ի վերջո, Արցախ-Ղարաբաղի հայկական և հայաբնակ լինելը փաստում են նաև հազարավոր պատմամշակութային հուշարձանները, որոնց մեծ մասը կանգուն է առ այսօր: Այստեղ չկա միջնադարյան մահմեդական պաշտամունքային ոչ մի կառույց, ոչ մի արձանագրություն, որ կհաստատեր այդ կամ առավել ևս ավելի վաղ ժամանակաշրջանում այլէթնիկ տարրի՝ այդ տարածքում բնակվելու մասին:

Քաղաքական, վարչական և էթնիկ ահա այս պատկերով Ղարաբաղը թևակոխում է 1917 թ., որը պատմական նոր շրջանի սկիզբ էր հանդիսանալու երկրամասի համար:

**ԱՐՅԱԽ՝ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՆԱՐԴԱՐՈՒԹՅՈՒՆ.
1917-1923 ԹԹ.**

³⁹ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948. London, Ed. Anita L.P. Burdett, 1998, p. 477, 479, 488.

1917 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած Փետրրվարյան բուրժուադեմոկրատական հեղափոխությունը տապալեց Ռոմանովների դարավոր տիրապետությունը: Հեղափոխության ալիքը, որն անցավ կայսրության ողջ տարածքով, լայն արձագանք ունեցավ նաև Անդրկովկասում: Նորաստեղծ ժամանակավոր կառավարությունը ամբողջովին վերափոխեց Անդրկովկասի կառավարման նախկին կարգը: Վերացվեց Կովկասի փոխարքայությունը և 1917 թ. մարտի 9-ին ստեղծվեց «Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեն» (Особый Закавказский комитет): Վերջինիս կարգադրությամբ երկրամասում հիմնվեցին գավառային, քաղաքային և գյուղական գործադիր կոմիտեներ:

Տեղական իշխանության գործադիր մարմիններ ստեղծվեցին նաև Ղարաբաղում: 1917 թ. մարտի 13-ին կազմակերպվեց Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, որը պետք է ապահովեր երկրամասի կենսագործունեությունը: Ղարաբաղում կազմակերպվում են նաև բանվորների, գյուղացիների և զինվորների պատգամավորների խորհուրդներ, աշխուժացում է ապրում երկրամասի հասարակական-քաղաքական կյանքը:

Ստեղծված բոլոր այդ կոմիտեների ու խորհուրդների աշխատանքները, սակայն, ի սկզբանե հանդիպում են լուրջ խոչընդոտների: Նախ՝ միատարր չէր այդ կոմիտեների ու խորհուրդների ազգային կազմը, և նույնը չէին նրանց կողմից հետապնդվող նպատակները: Բացի այդ, եթե հայերը ձգտում էին հնարավորինս բնականոն և խաղաղ հարաբերություններ ունենալ

հարևան մահմեդական բնակչության հետ, ապա թուրք ազգայնամոլ տարրերն ամեն կերպ ձգտում էին սեպ խրել նրանց միջև և առաջ բերել ազգամիջյան ընդհարումներ: Այդ ամենին գումարվում էին երկրամասում ստեղծված տնտեսական ծանր պայմանները, անդրկովկասյան թուրքերի կողմից Շուշի-Եվլախ ճանապարհի հաճախակի փակումը, բնակչության օրեցօր սրացող պարենավորման խնդիրը, անիշխանությունը և ծավալվող ավազակությունն ու թալանը: Նման պայմաններում Ղարաբաղի գործադիր կոմիտեն, ըստ էության, անկարող էր լուծել իր առջև դրված խնդիրները:

Զարգացող իրադարձություններին նոր ընթացք տվեց բուլկիկյան հեղափոխությունը, որը հիմնովին փոխեց ստեղծված քաղաքական իրադրությունը: Անդրկովկասը, այդ թվում և Հայաստանը, ծանր օրեր էին ապրում: Անդրկովկասի երեք ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների և անդրկովկասյան թուրքերի կողմից ազգային կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում ստեղծվեց իշխանության մի նոր մարմին՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատ: Այստեղ էլ, սակայն, ազգային-տարածքային լուրջ վեճերի և քաղաքական իրարամերժ դիրքորոշումների պատճառով տիրում էր փոխադարձ անվստահություն և թշնամանք:

Ստեղծված իրավիճակն ավելի ահագնացող էր դարձնում այն հանգամանքը, որ 1917 թ. նոյեմբերից իրենց դիրքերը սկսեցին լքել կովկասյան ճակատում գտնվող ռուսական զորքերը: Ռազմաճակատը լքող ռուսական զորքերին հետապնդում էր թուրքական բանակը: Արդեն 1918 թ. հունվարին ռուս զինվորների փախուստը սպառնալից չափեր ընդունեց: Հարկ է նշել նաև, որ այդ ժամանակաշրջանում այսրկովկասյան ժողովուրդներին միավորող Մեյմը ո՛չ իրական ուժ և ո՛չ էլ ցանկություն ուներ (կովկասյան թաթարներն ու վրացիները թրքասիրական քաղաքականություն էին վարում) արտաքին թշնամիներին, այս դեպքում՝

Թուրքիային դիմակայելու համար:

Նման իրադրությունում արևելահայության ճակատագիրն իրապես վտանգված էր: Այդ շրջանում Արցախ-Ղարաբաղում, ըստ էության, անիշխանություն էր տիրում. հետ էին քաշվել երկրամասում տեղակայված ռուսական զորամասերը, Ղարաբաղը հայտնվել էր մեկուսացման մեջ, օրեցօր սաստկանում էր պարենավորման խնդիրը: Իրավիճակն ավելի անտանելի էին դարձնում թաթար հրոսակները, որոնք, զինված մահանջող ռուսական զորքերից զավթած գեներ-զինամթերքով և ոգևորված կովկասյան ճակատում թուրքերի հաջողություններից, Ղարաբաղի գանազան վայրերում հարձակումներ էին գործում հայ բնակչության վրա, հրահրում էին հայ-թաթարական արյունալի կոիվներ:

1917 թ. դեկտեմբերի վերջին Շուշիում ստեղծվում է «Հայ հեղափոխական կուսակցությունների ու կազմակերպությունների Ղարաբաղի ժամանակավոր խորհուրդը» (հետագայում անվանվեց «Միջկուսակցական բյուրո»), որը պետք է կենտրոնացներ երկրամասի օրենսդիր և գործադիր իշխանությունները և գործեր մինչև Ղարաբաղի հայության համընդհանուր համագումար հրավիրելը: Հարևան մահմեդականների հետ հարաբերությունները խաղաղ պահելու նպատակով այդ նույն օրերին Շուշիում կազմակերպվում է «Հայ-թուրքական կոմիտե», որը գործելու էր Գավառական գործադիր խորհրդի փոխարեն⁴⁰: Չնայած իրենց կատարած որոշ դրական քայլերին՝ նորաստեղծ մարմիններն այդպես էլ չկարողացան երկրամասը դուրս բերել ծանր կացությունից:

Գրեթե անընդհատ շարունակվող շրջափակումը, պարենավորման խնդիրը և թուրք-թաթարական ավա-

⁴⁰ Իշխանյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920 թթ., Երևան, 1999, էջ 81-84:

զակախմբերի հարձակումներն ու թալանը դժվարին և լարված դրության մեջ էին պահում երկրամասը: Հրատապ էր մնում Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնապաշտպանության կազմակերպման և ամրապնդման խնդիրը: Ղարաբաղի հայությունը ստիպված էր հույսը դնել միայն սեփական ուժերի վրա: Հույս կար նաև, որ Ղարաբաղ կգա ցարական բանակի արցախցի մարտիկներից կազմված «Շուշի» զունդը, որի վերադարձը, սակայն, տարբեր պատճառներով անընդհատ ձգձգվում էր:

Ռուսական զորքերի կողմից ռազմաճակատի հապշտապ լքումը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել թուրքերի պանթուրքական հեռահար նպատակների իրագործման համար: 1918 թ. թուրքական բանակը լայնամասշտաբ հարձակման էր անցել՝ նպատակ ունենալով գրավել ողջ Անդրկովկասը: Թուրքերը ստիպում էին արագացնել Անդրկովկասի անջատումը և ամբողջական օտարումը Ռուսաստանից, ինչը կհեշտացներ իրենց ծրագրերի իրականացումը: 1918 թ. ապրիլի 9 (22)-ին թուրքական ճնշման տակ Անդրկովկասյան Սեյմը հայտարարում է Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման և երկրամասի անկախության մասին: Ստեղծվում է Անդրկովկասի Ժողովրդավարական Դաշնային Հանրապետություն, որը, սակայն, երկար կյանք չի ունենում և փլուզվում է մայիսի 26-ին:

1918 թ. մայիսի վերջին Անդրկովկասում իրենց անկախությունն են հռչակում երեք պետություններ՝ Վրաստանի Հանրապետությունը՝ մայիսի 26-ին, Ադրբեջանի Հանրապետությունը՝ մայիսի 27-ին և Հայաստանի Հանրապետությունը՝ մայիսի 28-ին: Սակայն եթե Հայաստանի և Վրաստանի դեպքում կարելի է ասել, որ նրանք վերականգնում էին իրենց անկախությունները, քանի որ երկուսն էլ պետական միավորներ լինելու բազմադարյան պատմություն ունեին, ապա «Ադրբեջան պետություն» որպես

այդպիսին պատմության մեջ ի հայտ էր գալիս առաջին անգամ: Նշենք նաև, որ Ադրբեջանի անկախությունը հռչակվել և մուսավաթական կառավարությունը կազմավորվել էր Գանձակում և ոչ թե իրենց կողմից մայրաքաղաք հռչակված Բաքվում, քանի որ Բաքվի քաղաքական օրինական իշխանությունն այդ ժամանակ գտնվում էր հայերի կողմից պաշտպանվող Բաքվի կոմունայի ձեռքում:

Ինչ վերաբերում է պետության անվանմանը, ապա «Ադրբեջան» անվանումն ամենևին էլ պատահական չէր ընտրված: Այն ինքնին որևէ կապ չուներ նորաստեղծ պետության տարածքի հետ: Այդ երկրամասը պատմության ընթացքում երբևէ Ադրբեջան չէր կոչվել, իսկ «Ատրպատական-Ադրբեջան» անվանումը հարյուրամյակներ շարունակ պատկանել էր Պարսկաստանի նահանգներից մեկին, որը գտնվել է Արաքսից հարավ ընկած տարածքում: Այս մասին բազմաթիվ են հիշատակություններն անտիկ և միջնադարյան աղբյուրներում⁴¹: Այդ են փաստում նաև մեզ հասած հին շրջանի բազմաթիվ քարտեզները (քարտեզները տես գրքի վերջում): Պետության համար «Ադրբեջան» անվան ընտրությունը և յուրացումը հեռահար նպատակ ուներ լեգիտիմացնել Իրանի հյուսիսային հատվածի՝ պատմական Ատրպատական-Ադրբեջանի նկատմամբ թուրքական նկրտումները⁴²: Բացի այդ, հենց պետության անվանումը 1930-ականներին ծնունդ տվեց ադրբեջանցի կոչվող նորահայտ «ազգին»:

Ի սկզբանե անդրկովկասյան նորաստեղծ հանրապետությունների միջև ծայր են առնում տարածքա-

⁴¹ Galichian R., The invasion of history: Azerbaijan, Armenia and the showcasing of imagination, London, Yerevan, 2009, pp. 9-19.

⁴² Бартольд В., Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Москва, 1963, том 2, с. 703.

Հայաստանի, Ատրպատականի (Ադրբեջանի) և Աղվանքի (Առանի) քարտեզը՝ ըստ X դարի արաբ ճանապարհորդ և աշխարհագրագետ Մահամմեդ Աբու-Քասսեմ իբն Հաուքալի:
Քարտեզում Աղվանքը պատկերված է Արաքս և Կուր գետերի հյուսիսում, իսկ Ատրպատականը՝ Արաքսի հարավում:
Փարիզի ազգային գրադարան, MS Arabe 2214, էջ 58, 1145 ք.:

յին-սահմանային սուր տարածայնություններ: Թուրքական նախաձեռնությամբ ձևավորված Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունն իր ստեղծման իսկ պահից տարածքային հավակնություններ ներկայացրեց սահմանակից պետությունների՝ մահմեդական բնակչություն ունեցող շրջանների նկատմամբ: Մասնավորապես՝ Ադրբեջանն Արևելյան Անդրկովկասի հետ մեկտեղ հայտարարեց իր իրավունքը նաև Ելիզավետպոլի ողջ նահանգի նկատմամբ՝ ներառյալ Ղարաբաղը և Չանգեզուրը, չնայած որ վերոնշյալ տարածքները դուրս էին նրա վերահսկողությունից:

«Մինչև թուրքական ռազմական ինտերվենցիան Բաքվում և Շուշիում իշխանությունների ազգային հենարանը հայերն էին, և բնական է, որ 1918-1920 թթ. Արևելյան Անդրկովկասի երկու գլխավոր համայնքների՝ հայերի և կովկասյան թաթարների միջև բորբոքված էթնոքաղաքական վեճն ըստ էության ողջ երկրամասի ազգային-պետական կարգավիճակի շուրջ էր: Մա նշանակում է, որ մինչև թուրքական ինտերվենցիան Ղարաբաղյան հակամարտություն, որպես այդպիսին, չկար: Կար էթնոքաղաքական հակամարտություն կովկասյան թաթարների ու հայերի միջև ողջ Արևելյան Անդրկովկասի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջ: Էթնոքաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը 1917 թ. Արևելյան Անդրկովկասում բացառում էր այդտեղ կովկասյան թաթարների ազգային պետության ստեղծումը, եթե չլինեք արտաքին միջամտությունը»⁴³:

⁴³ Մանասյան Ա., Դևոնյան Ա., Լեոնային Ղարաբաղ... ճշված աշխ., էջ 18:

Ղարաբաղի հաշտեցման հանձնաժողովը, 1918 թ.

ներում, մինչդեռ հայկական կողմը պնդում էր Հայաստանի Հանրապետության և Ղարաբաղի միավորման վրա⁴⁴: Ահա այստեղ է, որ առաջ է գալիս մերօրյա ընկալմամբ Ղարաբաղյան խնդիրը:

Ի տարբերություն Հայաստանի Հանրապետության կառավարության, որը փորձում էր Ղարաբաղի հարցը լուծել, ըստ էության, դիվանագիտական ճանապարհով և ակնկալում էր, որ Ղարաբաղի միավորումը ՀՀ-ին կամրագրվի Կ.Պոլսի (հետագայում՝ Փարիզի) խաղաղության վեհաժողովում, և այդ առումով աշխատում էր ձեռնպահ մնալ ակտիվ գործողություններից, Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունն անհապաղ ձեռնամուխ է լինում Ղարաբաղը գավթելու գործին՝ փորձելով գրավել այն մինչ այդ վեհաժողովում ընդունվելիք որոշումը:

Ղարաբաղի գրավումն Ադրբեջանի և նրա հովանավոր Թուրքիայի համար սովորական հարց չէր, այլ համաթուրքական շահախնդրությունների առանցքը կազմող մի գերխնդիր:

1918 թ. հունիսին Հայոց և Մուսուլմանական ազգային խորհուրդների միջև սկսված բանակցությունները ցույց տվեցին, որ արդրեջանական կողմը, հայկական շրջանների վրա վերահսկողություն չունեցալով հանդերձ՝ համաձայնություն էր հայտնում լավագույն դեպքում Ղարաբաղին «տալ» «ազատ գավառի» կարգավիճակ Ադրբեջանի սահման-

«Օսմանյան Թուրքիան և նոր կազմավորված Ադրբեջանը պիտի միավորվեին՝ դառնալով թուրքական մեծ պետություն, Բալկաններից մինչև Միջին Ասիայի խորքերը ձգվելիք վիթխարի տարածքի առանցքը: Այս դեպքում Հայաստանն ընկած էր Թուրքիան և Ադրբեջանն իրար բերող ճանապարհին... Մարդարապատի պարտությունից ու Բաթումի խորհրդածողովից հետո թուրքերը երևի մտածում էին, որ իրենց համար անհնարին պիտի լինի հայերին միանգամից ու լրիվ իրենց ճանապարհից վերացնելը և անհրաժեշտ է առժամայես բավարարվել միջանցք բացելով, միջանցք, որ Նախիջևան-Չանգեզուր-Արցախ գոտին էր»⁴⁵:

Այդ օրերին արդեն պարզ էր, որ Ադրբեջանի կառավարությունը և Նուրի փաշայի գլխավորությամբ Գանձակում գտնվող թուրքական բանակը լքողներն ծրագրում էին հնարավորինս արագ գլուխ բերել Արցախն Ադրբեջանին բռնակցելու գործը: Պարզ էր նաև, որ Հայաստանի Համրապետությունը Հայոց ցեղասպանության և պատերազմի հետևանքներից դեռ ուշքի չեկած, ինչպես և այլ ներքին ու արտաքին խնդիրների պատճառով առժամանակ հնարավորություն չունեի իրապես իր պաշտպանության տակ առնել Ղարաբաղի ժողովրդին:

Ահա նման իրադրությունում 1918 թ. հուլիսի 22-ին Շուշիում գումարվում է Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների առաջին համագումարը: Համագումարն Արցախ-Ղարաբաղը հայտարարում է անկախ վարչաքաղաքական միավոր, ընտրում է Ղարաբաղի ազգային խորհուրդ և կառավարություն:

⁴⁴ Казанджян Р., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, Москва, 1997, с. 7, 8. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (сбор. документов и материалов), Ереван, 1992, с. 16.

⁴⁵ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարը, հ. Ա, Երևան, 1993, էջ 23, 24:

Շիհչե Իշխանյան,
Լեռնային Ղարաբաղի
կառավարության
առաջին նախագահ,
1918-1919 թթ.

Հուլիսի 24-ին Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության ընդունած հռչակագրում, մասնավորապես, ասվում էր. «**Ժողովրդին հատուկ առողջ բնագրով Ղարաբաղի հայ բնակչությունը վճռեց չսպասել, մինչև կգա եղբայրական ուժը, որը պիտի ազատեր նրան շղթաներից: ... Այս ճանապարհով մենք կարող ենք հասնել ռուսական հեղափոխության հայտարարած վսեմ գաղափարներից մեկի՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի իրականացմանը**»⁴⁶:

Լեռնային Ղարաբաղի կառավարությունն անմիջապես անցնում է աշխատանքի, ինչպես նաև ձեռնամուխ է լինում տեղերում իշխանության մարմինների ստեղծման գործին: Այսպիսով՝ Ղարաբաղի ժողովրդական կառավարության ստեղծումով ավարտվում է Ղարաբաղի հայկական անկախ իշխանության կազմավորման գործընթացը, և մինչև 1920 թ. այն հանդես է գալիս որպես ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր՝ ինքնիշխանության բոլոր անհրաժեշտ բնորոշիչներով: Սա, իհարկե, ժամանակավոր քայլ էր, մինչև որ հնարավոր կլիներ ամրագրել Ղարաբաղի միավորումը Մայր Հայրենիքին: Այդուհանդերձ, Ադրբեջանն ամենևին մտադիր չէր հրաժարվել Ղարաբաղը զավթելու իր նպատակից:

Սակայն մինչ այդ նորահայտ Ադրբեջան պետությունը խնդիր ուներ նախ ինքնին կայանալու, ինչը, քաղաքական, ռազմական և տնտեսական բավարար ներուժի բացակայությամբ պայմանավորված, միայնակ իրականացնելը պարզապես անհնար էր: Եվ ԱԳՀ-ն այդպես էլ չէր կայանա որպես պետություն, եթե խնդրին չմիջամտեր Թուրքիան և

⁴⁶ Թամյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 104, 105: Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 14.

չներխուժեր Անդրկովկաս:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին թուրքական կանոնավոր զորքերը եռամսյա կատաղի մարտերից հետո գրավեցին Բաքուն, տապալեցին Կոմունան և քաղաքի հայ բնակչության կոտորածից հետո, որին զոհ զնացին ավելի քան 30 հազար հայեր, և որը, էստ էությամբ, Հայոց ցեղասպանության շարունակությունն էր Արևելյան Հայաստանում, իշխանությունը հանձնեցին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությանը: Ահա այդպես, թուրքական սվինների վրա պատմական ասպարեզ եկավ Ադրբեջանի Հանրապետությունը:

«1918 թ.-ին թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից հիմնադրված ԱԳՀ-ն Թուրքիայի կողմից իր սահմաններից դուրս այլ ժողովուրդների պատմական տարածքներում թուրքական նոր պետություններ հիմնելու Հյուսիսային Կիպրոսի Թուրքական Հանրապետությանը նախորդած և, ցավոք, հաջողված փորձն էր»⁴⁷:

Բաքվում իրականացրած հաջող ռազմական ինտերվենցիայից հետո թուրքական զորքերը շարժվեցին

⁴⁷ Մամուտյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտություն. իրավաքաղաքական փաստերի և փաստարկների նվազագույն փաթեթ. Երևան, 2008, էջ 7:

*Թուրքական բանակի մուտքը Բաքու,
15.09.1918 թ.*

*Հայերի կոտորածները Բաքվում,
1918 թ.*

ղեպի Արցախ՝ ճանապարհին հրկիզելով հայկական բազմաթիվ գյուղեր: Հարկ է նշել, որ միայն 1918-1920 թթ. ընթացքում Գյոքչայի, Շամախու, Ղուբայի, Բաքվի, Լենքորանի և Ջևաթի գավառներում թուրք-թաթարական կոտորածների զոհ էր դարձել ավելի քան 70 186 մարդ, որից մոտ 48 673-ը՝ Բաքու քաղաքում⁴⁸:

Ղարաբաղը «խաղաղ» ճանապարհով Ադրբեջանին ենթարկելու թուրքական բանակի հրամանատարության ջանքերը հաջողություն չունեցան, քանի որ չնայած վերջինների հնչեցրած սպառնալիքներին, շրջափակմանը և երկրամասում ստեղծված դժվարին կացությանը՝ տեղի ինքնապաշտպանական միավորումները հաստատականորեն վճռել էին անառիկ պահել իրենց հայրենիքը: Արցախահայության 2-րդ (սեպտեմբերի 8-10) և 3-րդ (սեպտեմբերի 18-22) համագումարները կտրականապես հրաժարվեցին

⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 149, ց. 1, գ. 46, ք. 2-8, գ. 133, ք. 19, նաև՝ ֆ. 57, ց. 3, գ. 512, ք. 1-2, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2634, ք. 1-2: Հղումն ըստ՝ Ստեփանյան Գ., Հայերի կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական մարտերը Բաքվի նահանգում 1918-1920 թվականներին, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, N 3, 2008 թ., էջ 46, 47:

⁴⁹ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 200, 201, 211, Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 384-386:

վայր դնել իրենց զենքերը, ենթարկվել և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը⁴⁹: Այդ կերպ չհասնելով իրենց նպատակների իրագործմանը՝ թուրք-թաթարական միացյալ զորքերը դիմեցին զենքի ուժին և սեպտեմբերի 22-ին ներխուժեցին Լեռնային Ղարաբաղ: Սեպտեմբերի 24-ին թուրքական ռազմուժը մտավ Շուշի: Չնայած այդ հանգամանքին՝ Արցախի գավառները շարունակում էին կանգուն մնալ և պայքարել թշնամու դեմ:

1918 թ. աշնանը հայտնի դարձավ, որ 1-ին աշխարհամարտում գերմանական խմբավորումը, որի կազմում և Թուրքիան, պարտություն է կրել: Հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի զինադադարի պայմաններով պարտադրված՝ Թուրքիան իր զորքերը հետ քաշեց Անդրկովկասից, այդ թվում նաև Ղարաբաղից: Թուրքերի հեռանալուց հետո նրանց տեղը զբաղեցնում են բրիտանական զորքերը:

Հակառակ հայերի սպասումներին՝ Արցախ ոտք դնելու առաջին իսկ օրվանից բրիտանական հրամանատարությունը զբաղեցնում է կողմնակալ դիրք՝ օժանդակելով թուրք-մուսավաթականներին: Անգլիացիների նման դիրքորոշումը բնավ պատահական չէր:

«Անգլիացիները հաշվի էին առնում Ադրբեջանի ռազմաստրատեգիական կարևորությունը, հատկապես նրա բնական հարստությունները և առաջին հերթին՝ նավթը: Բացահայտորեն անցնելով Ադրբեջանի կողմը, Անգլիան սկսել էր պաշտպանել նաև Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ պետության զավթողական նպատակները»⁵⁰:

Անգլիացիները, ընդառաջելով մուսավաթական-

⁵⁰ Սիմոնյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 468, 469:

ների նկրտումներին և քար անտարբերություն դրսևորելով արցախահայության ճակատագրի հանդեպ, վերջիններից պահանջում էին ճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը և ենթարկվել նրան: Ղարաբաղում դեպքերի զարգացումները ցույց տվեցին, որ անգլիացիների հավաստիացումները, թե տարածքային խնդիրները լուծում են գտնելու Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում, և որ ուժի գործադրումը «լրջորեն կազդի հայերի հարցի վրա, երբ այն բննարկվի խաղաղության Վեհաժողովում»⁵¹, ընդամենը դատարկ խոսքեր էին: Խոսքեր, որոնց անսպառնակ Չանգեզուրում գտնվող Անդրանիկը դադարեցրեց իր ռազմարշավը դեպի Ղարաբաղ: Սինչդեռ ադրբեջանցիները, անգլիացիների անտարբերությունից ու թողությունից թևավորված, դիմում էին նորանոր բռնությունների:

Երկրամասում իրադրությունն էլ ավելի վատթարացավ, երբ 1919 թ. հունվարի 15-ին Ադրբեջանի կառավարությունը, ոչ առանց անգլիական կողմի համաձայնության և աջակցության, Չանգեզուրի, Շուշիի, Ջևանշիրի և Ջաբրայիլի գավառներից ստեղծեց ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետություն և նահանգապետ նշանակեց մոլի հայատյաց, ազգությամբ քուրդ Խոսրով Բեկ Սուլթանովին: Անգլիացիների լիակատար աջակցությունը վայելող Սուլթանովը խնդիր ուներ ուժով նվաճել Ղարաբաղը և ենթարկեցնել այն Ադրբեջանին:

Արցախահայությունն ի սկզբանե հրաժարվեց ճանաչել Սուլթանովի գեներալ-նահանգապետությունը, ավելին՝ բրիտանական միսիայից պահանջեց «ձեռնացնել Ղարաբաղից թե՛ Սուլթանովին և թե՛ Ադրբեջանի գոյքը»⁵²: Նրանց ձայնը, սակայն, լսելի չէր բրիտանական հրամանատարությանը: Վերջիններս մուսավա-

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 460:

⁵² Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 336:

թականների հետ շարունակում էին Ղարաբաղի ժողովրդից պահանջել ենթարկվել Սուլթանովին, ասել է թե՛ ճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը:

Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Շահնազարյանի և Շուշիի քաղաքագլուխ Գ. Մելիք-Շահնազարյանի հետ Բաքվում կայացած հանդիպման ժամանակ բրիտանական միսիայի գնդապետ Դ. Շատելվորդն ասում է. «Ես նախազգուշացնում եմ, որ Ադրբեջանի և նրա գեներալ-նահանգապետի դեմ ցանկացած էկսցես ուղղված է Անգլիայի դեմ: Մենք այնքան ուժեղ ենք, որ կարող ենք ստիպել ձեզ ենթարկվել»⁵³:

Այնուամենայնիվ, արցախահայությունը մնում է անդրդվելի: Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 4-րդ (փետրվարի 10-20-ը) և 5-րդ (ապրիլի 23-29-ը) համագումարները վճռականորեն մերժում են ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը՝ հերթական անգամ երկրամասը հայտարարելով նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության մաս:

«Ղարաբաղը ի սկզբանե եղել է Հայաստանի անբաժան մասը, որպես նրա բնագաւառներից մէկը, և որպէս այդպիսին, պիտի կցուի Հայաստանին: Մերժել և ոչ մի կերպ չճանաչել Ադրբեջանի իշխանութիւնը»⁵⁴, - ասվում էր 5-րդ համագումարի որոշմամբ կազմված հայտարարության մեջ:

Սպառնալիքների միջոցով չկարողանալով նվա-

⁵³ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1989, N 1, էջ 97-101, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 135-139:

⁵⁴ Իշխանյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 403:

ճել Ղարաբաղը՝ ադրբեջանական իշխանությունները դիմում են կտրուկ միջոցների: 1919 թ. հուլիսի կեսերից Ադրբեջանը սկսում է նորանոր ուժեր կենտրոնացնել Ղարաբաղի սահմանամերձ շրջաններում՝ ավերածությունների ենթարկելով հայկական գյուղերը⁵⁵: Արդյունքում՝ Ղարաբաղը հայտնվում է չափազանց ծանր կացության մեջ. մի կողմից՝ շրջափակումը, սոցիալ-տնտեսական դժվարին իրավիճակը, սովը և հիվանդությունները, մյուս կողմից՝ թուրք-թաթարների իրագործած ասպատակությունները, ավերածությունները, բռնարարքները և հայերի ջարդերը: Ստեղծված իրավիճակում Արցախի ժողովուրդը, այդպես էլ ՀՀ-ից էական օժանդակություն չստանալով և երկրամասը թշնամուց պաշտպանելու համար բավարար ուժեր և միջոցներ չունենալով, ստիպված էր միայնակ ելք փնտրել՝ իրավիճակից դուրս գալու համար:

Սուլթանովը, որդեգրելով Արցախն ամեն գնով հպատակեցնելու քաղաքականությունը, գնալով ավելի էր սաստկացնում ճնշումներն արցախահայության վրա: Այդ օրերին Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչները նախապատրաստվում էին 7-րդ համագումարին՝ ստեղծված ծանրագույն իրավիճակից ելք գտնելու համար: Համագումարը իրավիճակում է 1919 թ. օգոստոսի 13-ին Վարանդայի Շոշ գյուղում: Հաջորդ իսկ օրը՝ օգոստոսի 14-ին, Սուլթանովը վերջնագիր է ներկայացնում համագումարին՝ պահանջելով 48 ժամվա ընթացքում ընդունել Բաքվի կողմից մշակված համաձայնագիրը, այլապես սպառնում է դիմել զենքի: Միաժամանակ Արցախի ժողովրդի վրա առավել ճնշում գործադրելու համար Սուլթանովի հրամանով Շուշիում գտնվող հրանոթների փողերն ուղղվում են քաղաքի հայկական քաղամասի և Շոշ գյուղի

⁵⁵ “Кавказское слово”, 01.08.1919, 10.08.1919. Թումյան Հ., Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920 թթ., Խորհրդային Ղարաբաղ, 10.11.1989:

ուղղությամբ⁵⁶: Ստեղծված իրավիճակում արյունահեղությունից խուսափելու համար և հավատով, որ Ղարաբաղի հարցը վերջնական լուծում պիտի ստանա Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում, համագումարի կողմից ընտրված հանձնաժողովը Ադրբեջանի կառավարության հետ օգոստոսի 22-ին հարկադրաբար ստորագրում է ժամանակավոր համաձայնագիր⁵⁷:

Ըստ համաձայնագրի՝ Ղարաբաղի, այն է՝ Շուշիի, Ջևանշիրի և Ջերրայիի գավառների բացառապես հայերով բնակեցված լեռնային մասը (Դիզակը, Վարանդան, Խաչենը և Ջրաբերդը) ժամանակավորապես իրեն համարում էր ԱԳՀ-ի սահմաններում մինչև Փարիզի վեհաժողովի կողմից խնդրի վերջնական լուծումը: Համաձայնագրում ամրագրվում էր, որ հայկական շրջանների ղեկավարությունը նշանակվելու էր հայերից, նահանգապետությանը կից կազմվում էր հայերից և նահանգականներից կազմված խորհուրդ, որի համաձայնությամբ միայն հանարավոր պիտի լիներ զինվորական գորամասերի տեղաշարժը հայկական շրջաններում և այլն:

Օգոստոսյան ժամանակավոր համաձայնագիրը, սակայն, ընդամենը կարճատև անդորր ապահովեց արցախահայության համար: «Մեկ ամիս պահանջվեց պարզ դառնալու համար, որ այս «համաձայնությունը» Ադրբեջանի համար թղթի կտորի արժեք ունի», - իր թողած հուշերում գրել է Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի անդամ Հ. Թումյանը⁵⁸: Չբավարարվելով ժամանակավոր համաձայնագրով՝ Ադրբեջանը չիրաժարվեց Ղարաբաղը վերջնականորեն հնազանդեցնելու մտադրությունից և շարունակեց իր գավթողական և ջարդարար քաղաքականությունը:

Ադրբեջանը մեծ թվով զինուժ էր կենտրոնացնում

⁵⁶ “Кавказское слово”, 28.08.1919.

⁵⁷ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 323-327.

⁵⁸ Թումյան Հ., Դեպքերը..., Խորհրդային Ղարաբաղ, 10.11.1989:

Ղարաբաղում՝ ամրանալով երկրամասի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կետերում և միաժամանակ փորձելով զինաթափել ժողովրդին: Ստեղծված իրադրությունում Արցախի ժողովրդին այլ բան չէր մնում, քան անցնել ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: 1920 թ. մարտի սկզբին Թիֆլիսում լույս տեսնող «Աշխատավոր»-ը գրում էր, որ պարտադիր չէ մարգարե լինել գուշակելու համար, որ «Ղարաբաղը կանգնած է արիւնալի նախճիրների նախօրեակին, որովհետև կասկածից դուրս է, որ տեղացի հայութիւնը երբեք կամուլին չի համաձայնի իր վիզը թեթել թրքական եսթաղանի հանդէպ»⁵⁹: Մյուս կողմից պարզ էր նաև, որ Ադրբեջանն էլ իր հերթին չէր պատրաստվում հետ կանգնել իր նվաճողական ծրագրից:

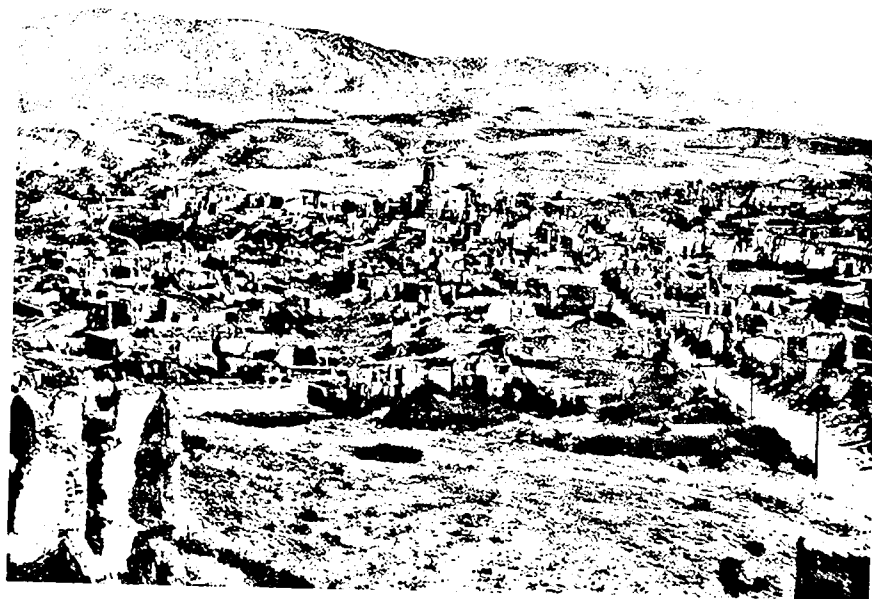
Արյունալի իրադարձությունները երկար սպասել չտվեցին: Ադրբեջանը Ղարաբաղի վրա լայնամասշտաբ հարձակում սկսեց մարտի 22-ին՝ հանդիպելով հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի լուրջ դիմադրությանը⁶⁰: 1920 թ. մարտին ամենաողբերգական իրադարձությունները ծավալվեցին Շուշիում: Սուլթանովի ղեկավարությամբ մարտի 23-ին մուսավաթական բանակը կազմակերպեց Շուշիի հայ ազգաբնակչության սպանողը: Երեք օր շարունակ մահմեդական խուժանը, սպանության ու թալանի մոլուցքով բռնված, անխնա կոտորում, հրդեհում, ոչնչացնում, թալանում էր քաղաքի հայկական մասը: Շուշիի 23 հազար հայ բնակչությունից կոտորածին զոհ գնաց մոտ 8000 հայ⁶¹, մնացածը հանգրվանեցին Արցախի մյուս հատվածներում: 1920 թ. մարտի 23-26-ի ընթացքում Շուշիի հայկական մասն ամբողջովին հրդեհվեց և հիմնովին կործանվեց:

Ղարաբաղում տեղի ունեցող ռազմական գործո-

Շուշիի ավերակները՝ թուրք-թաթարների կողմից կազմակերպված հայերի ջարդերից հետո, 1920 թ.

Руины Шуши после армянских погромов организованных турецко-татарскими захватчиками, 1920 г.

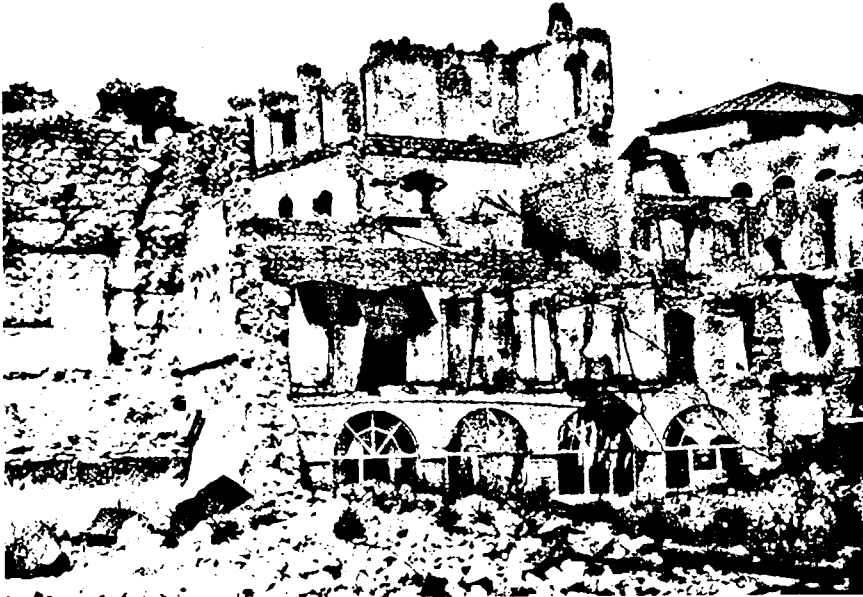
The ruins of Shushi after the Armenian massacres by the Turk-Tatars, 1920

⁵⁹ Աշխատավոր (Թիֆլիս), 05.03.1920:

⁶⁰ Թումյան Հ., Դեպքերը... Խորհրդային Ղարաբաղ, 11.11.1989:

⁶¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 416.

ղությունների մասնակից Ջ. Մելիք-Շահնազարյանն իր հուշերում նշում է, թե Բաքվում հույս ունեին 1920 թ. գարնանը վերջնականապես լուծել Ղարաբաղի հարցերը, որպեսզի հետո բոլոր ուժերով դիմակայեն խորհրդային կարմիր ուժերի ներխուժմանը տարածաշրջան, իսկ վերջինների հաղթանակի դեպքում արդեն դատարկված Ղարաբաղը, միևնույն է, կլիներ իրենց ձեռքում⁶²: Մուսավաթականներին, ճիշտ է, չհաջողվեց ամբողջովին կտրել արցախահայերի դիմադրությունը, սակայն իրողությունն այն է, որ Շուշիի կտտորածի արդյունքում բնաջնջվեց Անդրկովկասում հոգևոր-մշակութային և տնտեսական կարևոր կենտրոն հանդիսացող հնամենի հայկական այդ քաղաքի հայ բնակչությունը:

Աղբբեջանի կողմից Արցախ-Ղարաբաղի դեմ ծավալած ռազմական գործողությունները և վայրագությունները հիմք հանդիսացան, որ արցախահայությունը չեղյալ հայտարարեր օգոստոսյան համաձայնությունը: 1920 թ. ապրիլի 25-ին հրավիրված Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 9-րդ համագումարը, ելնելով այն բանից, որ Աղբբեջանի կառավարության հետ կնքված ժամանակավոր համաձայնությունը խախտվել է Աղբբեջանի զորքերի կողմից Շուշիում և գյուղերում հայ բնակչության դեմ կազմակերպված հարձակմանը, չեղյալ համարեց այն և հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը՝ որպես նրա անբաժան մաս: Այս կերպ Արցախի ժողովուրդը ևս մեկ անգամ փաստեց, որ հնարավոր չի համարում գտնվել Աղբբեջանի կազմում և որ միայն Մայր Հայրենիքի հետ և նրա կազմում կարող է ապահովել իր բնականոն կենսագործունեությունը:

1918-1920 թթ. իրադարձությունները ցույց տվե-

⁶² Мелик-Шахназаров З., Записки карабахского солдата, Ереван, 1995, с. 46.

ցին, որ թուրք-մուսավաթական տանդեմին այդպես էլ չհաջողվեց կոտրել հայերի դիմադրությունը Ղարաբաղում, այլապես հայության բնաջնջման թուրքական ծրագիրը հաջողությամբ կիրականացվեր նաև հայկական այս երկրամասում, և այսօր Ղարաբաղյան հարց, որպես այդպիսին, պարզապես չէր լինի՝ «չկա մարդ՝ չկա խնդիր» տրամաբանությամբ:

«...Լեռնային Ղարաբաղում չունենալով ոչ քաղաքական, ոչ վարչական, ոչ տնտեսական վերահսկողություն և ոչ էլ պատմական որևէ իրավունք, պանթուրքիզմի քաղաքական գործիք դարձած մուսավաթական Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդես եկավ բացարձակապես անհիմն տարածքային նկրտումներով՝ միջազգային հանրությունից պահանջելով ճանաչել իր ինքնիշխանությունը նաև Լեռնային Ղարաբաղում»⁶³:

1919 թ. Ազգերի լիգա ներկայացրած հողային պահանջների իր քարտեզից պարզ էր դառնում, որ Ադրբեջանը հավակնում էր նախապատերազմյան ցարական Ռուսաստանի սահմաններում Անդրկովկասի տարածքի 60 տոկոսին, այդ թվում՝ Արցախին և Չանգեզուրին, անգամ՝ Կարսի մարզին: 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին, սակայն, Ազգերի լիգան մերժում է կազմակերպություն ընդունվելու Ադրբեջանի դիմումը: Մերժման հիմնավորումը մեկն էր. բացի այն, որ Ադրբեջանը կայուն կառավարություն չուներ, այդ պետությունը տարածքային վեճեր ուներ հարևան պետությունների, մասնավորապես՝ Հայաստանի հետ, և նրա ինքնիշխանությունը չէր տարածվում այն տարածքների վրա, որոնց նա հավակնում էր⁶⁴:

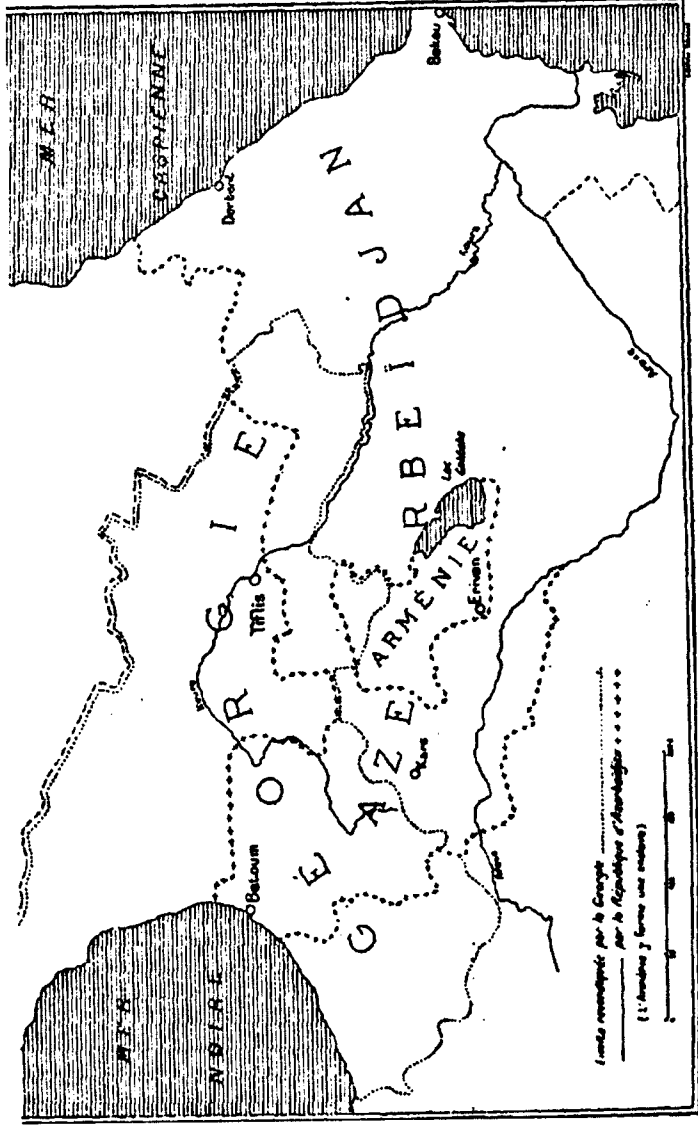
⁶³ Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., նշված աշխ., էջ 25:

Չնայած որ Ազգերի լիգան այդպես էլ չճանաչեց Ադրբեջանի իշխանությունը ոչ ԼՂ-ում, ոչ էլ հայկական այլ տարածքներում, անուամենայնիվ, այդ տարածքները Բաքվի իշխանությունների հավակնությունների պատճառով ճանաչվեցին վիճելի:

Ստեղծված քաղաքական իրադրության մեջ կտրուկ փոփոխություններ մտցրեց խորհրդային ուժերի մուտքը տարածաշրջան: 1920 թ. ապրիլի 28-ին Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր բանակը մտավ Բաքու, վերացրեց թուրքական բանակի կողմից հիմնված Ադրբեջախ Դեմոկրատական Հանրապետությունը և հիմնեց նորը՝ Խորհրդային Ադրբեջանը: Այդ կերպ պատմական ասպարեզից դուրս եկավ ԱՂՀ-ն՝ դե-յուրե ճանաչված չլինելով Ազգերի լիգայի կողմից և չունենալով հստակ սահմաններ:

Խորհրդային իշխանություններն այդ շրջանում հնարավոր չգտան Արևելյան Անդրկովկասում տեղի թուրքերի՝ կովկասյան թաթարների ազգային պետության հիմնումը: Երկրամասը բազմաթիվ տեղաբնիկ ազգերի՝ հայերի, թալիշների, լեզգիների, թաթերի, ուղիների և այլ ազգությունների ընդհանուր հայրենիքն էր, իսկ Բաքուն անգամ թուրքական գործերի կազմակերպած ջարդերից հետո էլ թուրք-թաթարական դիմագիծ չուներ: Ազգային հարցը լուծելու նոր մոդել էր անհրաժեշտ՝ ի դեմս ինտերնացիոնալ, արտազգային Ադրբեջանի, որը ժողովուրդների սոցիալիստական բարեկամության և եղբայրության օրինակ պիտի հանդիսանար ողջ խորհրդային տարածքի համար, ինչպես նաև հարթակ՝ դեպի Արևելք «կարմիր հեղափոխության» տարածման համար:

⁶⁴ League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173, 174. Ազգերի լիգայի և հայ-ադրբեջանական տարածքային վեճի մասին արված մանրամասն տե՛ս Բարսեղով Կ.Ն., Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, том I, 2008 г., Москва, с. 574, том II, 2009 г., Москва, с. 196-199.

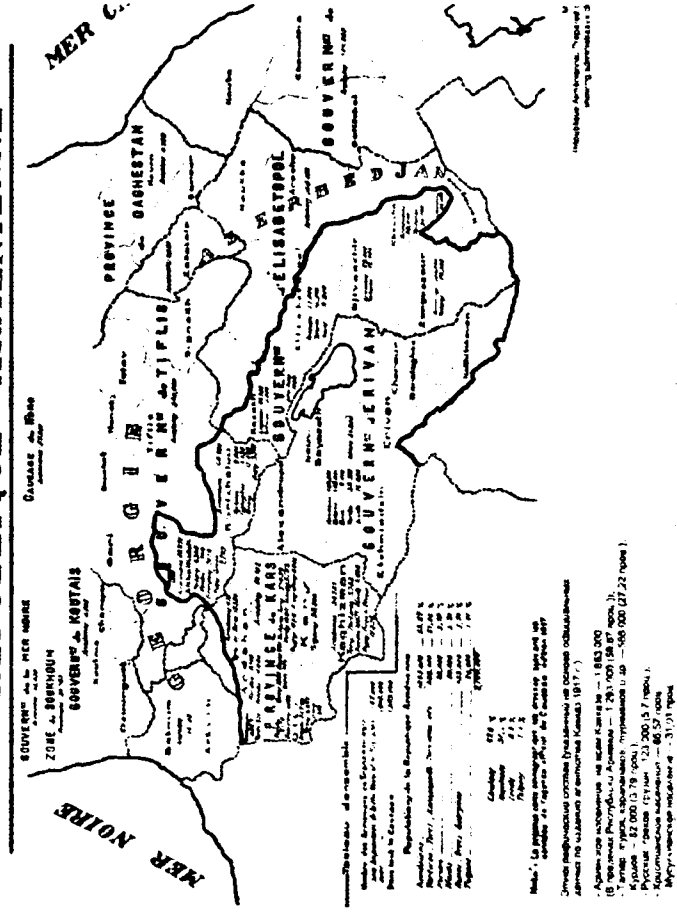

Տարածքային հավաքումների քարտեզի սիմվոլիկ պատկերում, որը պատրաստվել է մասնավոր քարտեզագրի Կրիլից Արբեջանական հանրապետության հանրապետության պատվերով 1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում ներառվելու համար:

Схематическое изображение карты территориальных претензий, изготовленное частным картографом по заказу Азербайджанской Демократической Республики для представления на Парижской мирной конференции в 1919 г. Conceptual representation of the map of territorial pretensions, which was drawn by a private cartographer on the instructions of Azerbaijan Democratic Republic to present it to the Paris Peace Conference in 1919.

(Барсегов Ю., *Нагорных Карабах в международном праве и мировой политике, том I, 2008 г., Москва, с. 545*)

RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE

Հաշվարկի տարածքային քարտեզը 1919 թ. ներկայացված Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին նախկին Խաղաղության վեհաժողովի փուլից:

Территориальная карта Армении, представленная армянской делегацией на Парижской мирной конференции в 1919 г.

The territorial map of Armenia presented to the Paris Peace Conference by the Armenian delegation in 1919.

(Барсегов Ю., *Нагорных Карабах в международном праве и мировой политике, том II, 2009 г., Москва, с. 183*)

«Առաջին հերթին նշանառության տակ էր իրանական Աղրբեջանը, և այդ համատեքստում էլ պարզ է դառնում, թե ինչու բոլշևիկները, հետևելով թուրքերին նոր հանրապետության անվանումը Աղրբեջան բողեցին: Բոլշևիկները թուրքերից վերցրին «Մեծ Աղրբեջանի»՝ արդեն պատրաստի գաղափարը՝ այն «կարմիր տարբերակով» իրագործելու նպատակով: Մեկ այլ ձևով հսկայածավալ տարածքների օտարումը հօգուտ ԱղրեՄՀ-ի «ընկալելի բացատրություն» չէր ստանա»⁶⁵:

Աղրբեջանի խորհրդայնացումից հետո ծավալված իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ անկախ բոլշևիկյան ծրագրերից, խորհրդային Աղրբեջանը մտադրվել էր այս անգամ էլ արդեն խորհրդային Կարմիր բանակի միջոցով նվաճել ինչպես Ղարաբաղը, այնպես և Չանգեզուրն ու Նախիջևանը և վերջապես կապ ստեղծել Թուրքիայի և Աղրբեջանի միջև: Հարկ է նշել, որ Խորհրդային Աղրբեջանը Ղարաբաղը նվաճելու հարցում վարում էր գրեթե նույն քաղաքականությունը, ինչ մուսավաթական Աղրբեջանը: Մուսավաթականների կողմից սկիզբ առած բռնությունները, կամայականությունները, կոտորածներն ու ավերածությունները նույն դաժանությամբ իրագործում էին Աղրբեջանի կոմունիստ ղեկավարները:

Այդ օրերին պարզ էր նաև, որ Ղարաբաղի խորհրդայնացումն այլևս օրերի խնդիր էր: Մայիսի 26-ին տեղի է ունենում Ղարաբաղի բնակչության լիազոր ներկայացուցիչների 10-րդ համագումարը, որն էլ Լեռնային Ղարաբաղը հռչակում է խորհրդային:

1920 թ. օգոստոսի 10-ին ՌԽՖՍՀ-ի և ՀՀ-ի միջև

ստորագրվում է համաձայնագիր, համաձայն որի՝ խորհրդային զորքերը գրավում էին «Վիճելի տարածքներ»՝ Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը: Ընդ որում՝ ամրագրվում էր նաև, որ «խորհրդային զորքերի կողմից վիճելի տարածքների գրավումը չի կանխորոշում այդ տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության կամ Աղրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության իրավունքների հարցը»⁶⁶: Համաձայնագրում ասվում էր նաև, որ ՌԽՖՍՀ-ն այդ ժամանակավոր գրավումով նկատի ուներ ստեղծել բարենպաստ պայմաններ՝ Հայաստանի և Աղրբեջանի տարածքային վեճերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար այն հիմունքներով, որոնք կհաստատվեին մոտ ապագայում ՀՀ-ի և ՌԽՖՍՀ-ի միջև կնքվելիք հաշտության պայմանագրով: Այս համաձայնագիրը, ըստ էության, խորհրդային իշխանությունների կողմից քայլ էր՝ ճնշում գործադրելու ՀՀ իշխանությունների վրա և ուղղորդելու նրանց դեպի խորհրդային կարգերի ընդունումը: Կարելի է ասել նաև, որ ի տարբերություն Բաքվի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը «վիճելի» կոչված հայկական տարածքներն աղրբեջանական չէր համարում, հակառակ դեպքում հենց այդ շրջանում էլ խնդիրը կվճռեր հօգուտ իր դաշնակից Աղրբեջանի, մանավանդ որ Հայաստանն այդ ժամանակ դեռ խորհրդայնացված չէր:

1920 թ. նոյեմբերի 30-ին Հայաստանում խորհրդային կարգերի հռչակման կապակցությամբ Աղրբեջանի հեղկոմը շնորհավորական հեռագիր է ուղարկում Հայաստանի հեղկոմին, որում վերացված են հայտարարվում Հայաստանի և Աղրբեջանի միջև սահմանային վեճերը և Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Նախիջևանը համարվում են Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը:

⁶⁵ Մանասյան Ա., Ղևոնդյան Ա., նշված աշխ., էջ 29:

⁶⁶ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների». 1967, N 3, էջ 46. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 574, 575.

«ԱԶՅԵՂԿՈՄԻ ՈՂՋՈՅՆԸ

Բոլորին, բոլորին, բոլորին...

Աղբբեջանի Խորհրդային սոցիալիստական հանրապետության անունից յայտարարեք հայ ժողովրդին Աղբբեջանի Յեղկոմի նոյեմբերի 30-ին կայացրած հետևեալ որոշումը.

Աղբբեջանի բանտրա-գիղացիական կառավարութիւնը ստանալով ապստամբած գիղացիների անունից Հայաստանը Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութիւն յայտարարելու ուղախալի լուրը, ողջունում է եղբայրական ժողովրդի յաղթութիւնը: Այսօրանից Հայաստանի և Աղբբեջանի մէջ եղած սահմանավճերը յայտարարում են վերացած: Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը համարում են Հայաստանի սոցիալիստական Հանրապետության մասը:

Կեցցէ Խորհրդային Հայաստանի և Աղբբեջանի բանտրների և գիղացիների եղբայրութիւնն ու միութիւնը:

*Աղբբեջանի Խորհրդային Յեղկոմի նախագահ՝
Նարիմանով*

*Արտաքին գործոց ժողովրդական կոմիսար՝
Հուսէյնով»⁶⁷:*

1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի է ունենում Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստը, որտեղ Ն. Նարիմանովը ներկայացնում է Աղբբեջանի հեղկոմի հռչակագիրը, որում ամփոփված էին նախօրեին ընդունված և Հայաստան ուղարկված հեռագրում շարադրված որոշումները⁶⁸: Հարկ է նշել, որ գոյություն ունի հռչակ-

կագրի տեքստի երկու տարբերակ: Մի տարբերակի համաձայն (հիմնականում արխիվային փաստաթղթեր)՝ հեղկոմը ԼՂ-ն (ինչպես նաև Չանգեզուրն ու Նախիջևանը) հայտարարում էր Հայաստանի անբաժան մասը, մյուս տարբերակի համաձայն (խոսքը հռչակագրի տեքստի փոփոխված տարբերակի մասին է, որը տպագրվեց Բաքվի մամուլում)՝ ԼՂ-ի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում էր ինքնորոշման լիակատար իրավունք⁶⁹: Կարող ենք ասել, որ այս հարցում հայ պատմագրությունը միակարծիք է. այն է՝ հռչակագրի նշված երկրորդ տարբերակը արդյունք է աղբբեջանական կեղծարարության. Ն. Նարիմանովը, նոյեմբերի 30-ին հայտնելով Աղբբեջանի հեղկոմի որոշման մասին՝ Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը համարել Հայաստանի անբաժանելի մասերը, դեկտեմբերի 1-ին հռչակագրի տեսքով ընթերցելով այն Բաքվի խորհրդի նիստում, դեկտեմբերի 2-ին հրապարակում է հռչակագիրը Բաքվի մամուլում արդեն մի փոքր խմբագրված տարբերակով և որոշ փոփոխություններով՝ այդ կերպ իր համար հիմք ստեղծելով՝ հետագայում նոյեմբերի 30-ին ընդունված որոշումից հետ կանգնելու համար⁷⁰: Հայ պատմաբանների և հետազոտողների իրավացիությունը փաստում են նաև Աղբբեջանի հեղկոմի որոշմանը հաջորդած իրադարձությունները, որոնցից պարզ երևում էր, որ Աղբբեջանն ամենևին էլ չէր պատրաստվում հրաժարվել վերոնշյալ հայկական տարածքների նկատմամբ իր հավակնություններից:

⁶⁹ Коммунист (Баку), 02.12.1920.

⁷⁰ Խորշուսյան Լ., Պատմագիտության միակ չափանիշը ճշմարտությունն է. Երեկոյան Երևան, 22.08.1989, 24.08.1989, <http://www.karabakh-online.narod.ru/khurshudian.html>, Միմոնյան Հ., Մի մոռացք փաստերը, Խորհրդային Հայաստան, 24.08.1989, 25.08.1989, Казанджян Р., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, Москва, 1997, с. 18, 19: Հարկ է նշել, որ հռչակագրի բերդինակը, որը պահվում է Աղբբեջանի արխիվներում, երբևէ չի հրապարակվել, ինչը նույնպես հիմք է տալիս կասկածել փաստաթղթի թերթային տարբերակի իսկության վրա:

⁶⁷ Կոմունիստ (Երևան), 07.12.1920:

⁶⁸ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 604-607, Правда, 04.12.1920, Орджоникидзе, Избранные произведения, Ереван, 1986, с. 116.

1921 թ. մարտին ռուս-թուրքական պայմանագրով ապօրինաբար Հայաստանից խլվեց և Ադրբեջանի խնամակալությանը հանձնվեց Նախիջևանը: Հերթը Ղարաբաղին էր, որի շուրջ վեճերը կրկին բորբոքվեցին հունիս-հուլիս ամիսներին: 1921 թ. հունիսի 3-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի նիստում որոշում է ընդունվում, որում, մասնավորապես, ասվում էր. «...Հայաստանի կառավարության հռչակագրում նշել Լեռնային Ղարաբաղի պատկանելիությունը Հայաստանին»⁷¹: Այս որոշման տակ ստորագրում է նաև Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահը:

Հունիսի վերջին, սակայն, Ադրբեջանի ղեկավարությունը կտրուկ փոխում է իր դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հարցում՝ պահանջելով այն տալ Ադրբեջանին: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի հուլիսի 4-ի պլենումում կրկին բարձրացվում է արդեն իսկ լուծված ԼՂ-ի հարցը և որոշում ընդունվում «Լեռնային Ղարաբաղը մտցնել Հայաստանի ԽՍՀ կազմի մեջ, հանրաքվե անցկացնել միայն Լեռնային Ղարաբաղում»⁷²: Որոշման մեջ ասվում էր նաև, որ հարցի վերջնական լուծումը փոխադրվում է ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմ: Սակայն հաջորդ իսկ օրը՝ հուլիսի 5-ին, հրավիրվում է Կովբյուրոյի արտահերթ նիստ, որին մասնակցում է նաև Ի. Ստալինը: Առանց քննարկման և առանց քվեարկության նման հարցերի լուծման իրավասություն չունեցող երրորդ երկրի կուսակցական մարմինը ընդունում է մի որոշում, ըստ որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը տրվում է ԱդրԽՍՀ-ին՝ նրան տալով մարզային լայն ինքնավարություն՝ Շուշի վարչական կենտրոնով⁷³:

Այն, որ Կովբյուրոյի հուլիսինգյան որոշումը ելնում էր ի դեմս Ադրբեջանի՝ հայերի և մահմեդական-

ների ինտերնացիոնալ հանրապետություն տեսնելու գաղափարից, երևում էր որոշման առաջին իսկ բառերից՝ «Ելնելով մահմեդականների ու հայերի միջև ազգային հաշտության անհրաժեշտությունից...»: Սա նաև, ըստ էության, որոշման քաղաքական հիմնավորումն էր: Բացի այդ, այդ որոշման մեջ արձանագրվում էր նաև այն իրողությունը, որ երկրամասի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջ հակամարտության կողմերը շարունակում են մնալ հայերը և մահմեդականները, չնայած որ «մահմեդական» ընդհանուր, հավաքական անվանումը խեղաթյուրում էր այն փաստը, որ հակամարտությունը ոչ թե հայերի և իսլամադավան այլ ազգությունների միջև էր, այլ՝ հայերի և անդրկովկասյան թուրքերի:

Իրավական տեսանկյունից հուլիսի 5-ի որոշումն արձանագրում էր, որ ԼՂ ինքնավար մարզը հիմնվում է որպես խորհրդային տիպի պետականություն, Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը ճանաչվում է որպես ինքնորոշման սուբյեկտ, և որ լայն իրավասությամբ ինքնավար մարզի կարգավիճակ տրվում է ողջ Լեռնային Ղարաբաղին:

Կովբյուրոյի այս որոշման հետ չէին կարող համաձայն լինել ոչ Արցախի ժողովուրդը, ոչ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունները: Այնուամենայնիվ, չնայած հայկական կողմի արտահայտած դժգոհությանն ու բողոքներին՝ հուլիսի 5-ի ապօրինի որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին:

Մոտ երկու տարի տևած ձգձգումներից և ԼՂ-ին ինքնավարություն չտալու և կամ հարցը մոռացության մատնելու փորձերից հետո 1923 թ. հուլիսի 7-ին, ի վերջո, Ադրբեջանի Կենտգործկոմն ընդունում է «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի կազմավորման ղեկընտր»⁷⁴: Դեկրետը, սակայն, խախտելով ՌԿ(Բ)Կ

⁷¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 633.

⁷² Там же, с. 649, 650.

⁷³ Там же, с. 650.

⁷⁴ Там же, с. 669, 670.

Կենտրոնի Կովկասյան բյուրոյի հուլիսի 5-ի որոշումը, այն է՝ կազմել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ ողջ ԼՂ-ից, հայտարարում է Լեռնային Ղարաբաղի **հայկական հատվածից** ինքնավար մարզ կազմելու մասին՝ Շուշիի փոխարեն էլ մարզկենտրոն ունենալով Խանքենդի (Վարարակն) բնակավայրը: Այս կերպ Ադրբեջանի ԽՍՀ-ն Լեռնային Ղարաբաղից կտրում և մարզի սահմաններից դուրս է թողնում Շահումյանի, Խանլարի, Քարհատի, Շամքորի, Գետաբեկի, Քարվաճառի, Քաշաթաղի և Լեռնային Ղարաբաղի հարավային շրջանները, ասել է թե՛ ԼՂ-ի հարթավայրային շրջանը, արևմտյան հատվածը և ողջ հյուսիսային տարածքը՝ Գյուլիստանն ու Գանձակի լեռնային հայկական շրջանները:

Այսպիսով՝ Արցախ-Ղարաբաղից օտարվում է մի զգալի տարածք, երկրամասի ընդամենը մի հատվածի վրա կազմվում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, որը, ինչպես պիտի ցույց տային հետագա զարգացումները, զուրկ էր լինելու ոչ միայն իրական ինքնավարությունից, այլև գոհ՝ Ադրբեջանի խտրական քաղաքականության:

АРЦАХ С ДРЕВНИХ ВРЕМЕН ДО 1917 ГОДА: ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ

Арцахский край всегда играл важную роль для армянского народа и, в особенности, в истории армянского освободительного движения. Еще с незапамятных времен Арцах являлся неотъемлемой частью исторической Армении.

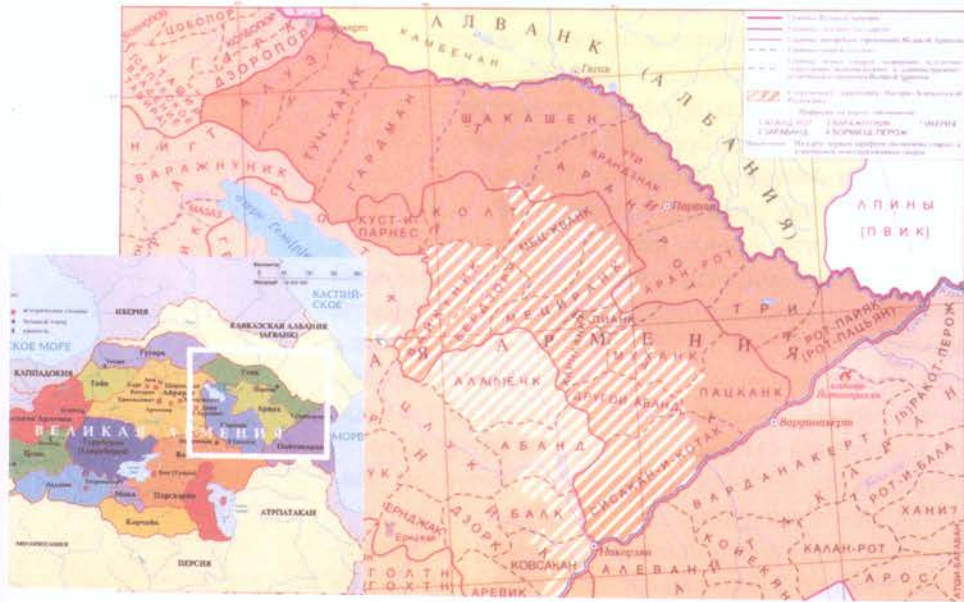
Орудия труда, древнейшие из которых датируются возрастом 800 тыс. лет, обнаруженные в пещерах Ворвана-Азоха, Ццахача и Хорадзора, находящихся на территории Арцаха, являются наилучшим свидетельством непрерывного пребывания человека на Армянском нагорье с древнейших времен. Археологические раскопки поселений эпох бронзы и раннего железа, обнаруженных в Амарасе, Матагисе, Иваняне (Арчланк), Кркжане, Шуши, долинах Хаченагета и Ишханагета, доказывают, что Арцах, вместе с прилегающими к нему территориями, был одним из важных колыбелей этногенеза армянского народа. Найденные артефакты явствуют, что Арцах и территория провинции Утик в IV-III тысячелетиях до н. э. в совокупности с Армянским нагорьем, составляли часть Кура-Аракской мощной культурной системы, носителями которой, несомненно, были местные древнейшие армянские племена и племенные союзы.

Арцах охватывал довольно обширную территорию и вместе с Утиком являлся восточным краем Великой Армении (в армянской библиографии Арцах и Утик имели собирательное имя «Восточные края Армении»), с которым с северо-востока граничила река Кура, являясь естественной природной границей ар-

мянской земли. Арцах распространялся между реками Кура и Аракс, к востоку от провинции Сюник. Своей территорией Арцах почти совпадает с территорией Нагорного Карабаха и Милийской равнины. Согласно некоторым историческим свидетельствам, в территорию Арцаха входила также узкая местность, которая находилась на северо-востоке озера Севан до реки Агстев¹.

Согласно армянскому «Ашхарауйцу» (букв. «Показ мира» — памятник географии и картографии древней Армении V-VII вв.), северо-западная граница Арцаха проходила через Сюникские горы, на севере и северо-востоке — через предгорья к северу от Мравского горного хребта, а на юге — по реке Ерасх (Аракс)². Арцах являлся десятым нахангом (самая

Восточные края Великой Армении по «Ашхарауйцу» (Арцах и Утик)

¹ Акопян Т., «Армянская историческая география» (эскизы), Ереван, 2007, с. 241.

² Арутюнян Б., «Административное деление восточных краев Армении по «Ашхарауйцу»», Ереван, 2007, с. 34-41.

крупная единица административно-территориального деления Армении — провинция) Великой Армении и состоял из 12 гаваров (вторая по величине, после наханга, административно-территориальная единица деления Армении — округ) — Другой Абанд, Вайкуник, Бердзор, Мец Кванк, Мец Иранк, Арчланк, Муханк, Пианк, Пацканк, Сисакан-и-Котак, Куст-и-Парнес, Колт³.

В разные периоды истории Арцахский край именовался по-разному. В клинописях Ванского армянского (урартского) царства Арцах назывался Уртехе-Уртехини⁴. В произведениях античных греческих авторов край упоминался как Орхистене⁵, в армянских источниках — Арцах, Цавдек, Хачен и Малый Сюник⁶. Что касается наименования Карабах, то оно возникло на основе персидской географической номенклатуры и использовалось как общее название Арцаха и Утика (в персидской географической номенклатуре равнинная часть Арцаха называлась «Баг и сафид» — белый сад, а горная часть — «Баг и сиях» — черный сад, что позже в тюркоязычном осмыслении превратилось в Карабах)⁷. В исторических первоисточниках название Карабах впервые встречается в XIV веке в грузинской летописи «Картлис цховреба»⁸ и в историко-географическом труде персидского историка и географа Хамдаллаха Казвини (1281-1349/50) «Услада сердец»⁹.

³ Там же, с. 21-23. Еремян С. «Армения по «Ашхарауйцу»», Ереван, 1963, с. 109.

⁴ Меликишвили Г. А., «Урартские клинообразные надписи», Москва, 1960, с. 287, 304, 305, N 155F, с. 310, N 161, с. 328, 329, N 266.

⁵ Страбон, «География», XI, XIV, 4.

⁶ К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван, 1991, с. 37, 38.

⁷ Там же, с. 38.

⁸ «Картлис цховреба», том 2, Тбилиси, 1959, с. 240 (на грузинском).

⁹ Mustawfi, Hamd-Allah ibn Abi Bakr Qazvini. The geographical part of the *Nuzhat al-qulub* (*The Pleasure of Hearts*), Trans by G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174.

Первые упоминания об Арцахе встречаются в клинописях Ванского царства VIII века до н.э., где указывается, что область входила в состав Ванского царства. Об этом свидетельствуют клинописи царей Сардури II (764-735 гг. до н.э.) и Руса I (735-714 гг. до н.э.)¹⁰.

О том, что Арцах входил в состав армянских царств Ервандидов (VI-II вв. до н. э.), Аргашесидов (II-I вв. до н. э.) и Аршакидов (I-V вв. н. э.), свидетельствуют как античные греко-римские, так и средневековые армянские историки¹¹.

Арцах был важнейшей колыбелью армянской культуры, письменности и христианства. Еще в IV веке в гаваре Другой Абанд Арцахского края Св. Григор Просветитель основал монастырь Амарас, где век спустя Месроп Маштоц открыл одну из первых армянских школ.

После падения династии Аршакидов (428 г.) персы оставили неприкосновенными владения армянских князей-нахараров. На территории Восточной Армении, включающей и весь Арцах, было сформировано Армянское марзпанство (военно-административная единица в составе Сасанидского Ирана). Арцах принимал активное участие в борьбе против персидского ига во время восстания Вардана Мамиконяна в 450-451 гг. Только после поражения восстания Вардананц, Персия, стараясь политически ослабить и разделить Армению, а также путем новых администра-

тивно-территориальных делений исключить возможность новых восстаний, отторгла территорию Арцаха от Армянского марзпанства и присоединила к Албанскому марзпанству¹².

Еще в домарзпанское время границей между Великой Арменией и соседним Агванком (арм. - Агванк, Алуанк, персид. - Арран, др.-греч. - Албания) издревле была река Кура. Об этом свидетельствуют как греко-римские, так и армянские историки.

Страбон: «Он (Кур – прим. А.А.) берет начало в Армении и, тотчас вступая в вышеупомянутую равнину, принимает Араг (=Арагви), текущий с Кавказа, и другие притоки, а затем через узкую долину течет в Албанию; между этой долиной и Арменией река мощно проносится по равнинам, весьма богатым пастбищами, принимает еще большие рек... и, наконец, впадает в Каспийское море»¹³, «...вплоть до границы Албании и Армении, где впадают в море реки Кур и Аракс»¹⁴.

Птолемей: «...Великая Армения ограничивается с севера частью Колхиды, Иверией и Албанией по вышеуказанной линии, проходящей через реку Кур»¹⁵.

Страбон
I в. до н. э. -
I в. н. э.

Птолемей
I-II вв. н. э.

¹⁰ Меликишвили Г. А., указ. соч., с. 287, 304-305, N 155F, с. 310, N 161, с. 328-329, N 266. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 1-14, N 389.

¹¹ Страбон, XI, XIV, 4. Плиний Старший, Естественная история, VI, XV, 39. Птолемей, География, V, XII, 1. Плутарх, Сравнительные жизнеописания, т. II, М., 1863, (Помпей, XXXIV). Агатангелос, История Армении. Мовсес Хоренаци, История Армении, Егшише, О Вардане и войне армянской, «Зоранамак» (Военное письмо).

¹² Арутюнян Б. А., «Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг.», К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван, 1991, с. 35, 36.

¹³ Страбон, «География», XI, III, 2.

¹⁴ Страбон, «География», XI, I, 5.

¹⁵ Птолемей, «География», V, XII, 1.

Подобные упоминания встречаются также в работах Плиния Старшего, Плутарха, Юлия Солини, Диона Касия, Павстоса Бузанда и т. д.

Уже во времена марзпанства, наименование «Албания» давалось не Собственно Албании, которая находилась на левом берегу реки Кура, а всей территории марзпанства. Со второй половины V века почти всегда Албанией стало называться междуречье Куры и Аракса – территория Утика и Арцаха со своим армянским населением и княжествами¹⁶.

Албанское марзпанство, однако, просуществовала недолго. Война Вардананц в 451 г., последующие восстания в 480-ые гг. вынудили Персию дать широкую автономию подвластным армянским областям. В конце V века Персия присудила Араншахикам – князьям северо-восточных областей Армении (Арцах и Утик) царский титул. Было создано небольшое армянское царство во главе с Вачаганом Араншахиком. За свою деятельность по возведению церквей и христианских школ на территории царства Вачаган был назван Благочестивым (Барепашт). В VII веке Араншахиков сменили имевшие персидское происхождение, но впоследствии арменизированные Михраниды, которые будучи у власти на протяжении около двух столетий, в начале IX века уступают ее Араншахикам.

И Михраниды, и Араншахики унаследовали административное название Агванк (Албания), однако, оно, по сути, не имело никакого отношения ни к существовавшему когда-то Албанскому марзпанству, ни к Собственно (т. е. левобережной) Албании. В конце VI – начале VII вв. северная часть Албанского марзпан-

¹⁶ Улубабян Б, Отрывки из истории восточной Армении (V-VII вв.), Ереван, 1981, с. 115, 116 Название Албания на древнем армянском языке обозначала «равнинная страна», и именно армяни в дальнейшем распространили название территории так же и на северную сторону реки Кура.

ства, находящаяся на левом берегу Куры, была раздроблена на отдельные мелкие княжества, которые, выступая под названиями живших там племен или правивших княжеских домов (Лпины, Маскуты и т. д.), утратили ставшее для них лишним собирательное название «Агванк-Албания». Оно осталось связано только с царством Вачагана Благочестивого, а в дальнейшем название «Албания», которое переместилось с севера на юг и обрело чисто географическое содержание, стало относиться лишь к территориям на правом берегу реки Кура, напоминая о существовавшем когда-то марзпанстве и не имея ничего общего с этническим составом края¹⁷. В те века название «Албания» в применении к Арцаху и Утике было синонимом применяемых в трудах армянских историков названий «Восточный край Армении», «Северо-восточный край», «Алуанский край» и т. д.

В конце VII – начале VIII вв. Армения и страны региона были окончательно завоеваны арабами, которые сформировали наместничество Арминия, с центром Двин. Эта административная единица, которая просуществовала около полутора столетий, была разделена на четыре части – Первая, Вторая, Третья и Четвертая Арминия (см. рис. на стр. 12). Арцах входил в состав Первой Арминии. В начале IX века в Арцахе особо влиятельными были княжества Хачена и Дизака, которые возглавляли освободительную борьбу края против арабов. В то время всякие попытки арабов завладеть Арцахским нагорьем обрекались на провал.

В конце IX века длительная борьба армянского народа за освобождение от чужого ига и восстановление армянской государственности обвенчалась успехом: в

¹⁷ К освещению проблем истории и культуры Кавказкой Албании и восточных провинций Армении, том 1, Ереван, 1991, с. 41. Улубабян Б, Княжество Хачен в X-XVI вв., Ереван, 1975, с. 39.

*Восточные края
Армении
в составе державы Багратуни
885-908 гг.*

885 г. было основано царство Багратидов. В состав армянского царства входил также и Арцах, который начиная с X века был более известен как Хачен или Хаченское княжество. Об этом свидетельствует и то, что византийский император Константин VII Багрянородный свою корреспонденцию в Арцах адресовывал: «Хаченскому князю, в Армению»¹⁸.

В первой половине XI века Армения стала подвергаться нападениям турков-сельджуков. Уже во второй половине XI века Армения была захвачена сельджуками. В тяжелом положении находился и Арцах. Перманентные сражения против мусульманских тиранов постепенно обесиливали и раздробляли край.

С середины XII века весь Хачен, который к тому времени был разделен на три княжеские ветви – Нижний Хачен, Атерк (или Центральный Хачен) и Цар (или Верхний Хачен), был вовлечен в борьбу против сельджуков. В результате освободительной борьбы князей Закарян в конце XII века были освобождены центральные и северо-восточные части Армении, в том числе Арцах и значительная часть Утика. Княжество Арцах-Хачена вошло в состав освобожденной Армении во главе с Закарянами¹⁹.

Однако, начатый экономический и культурный подъем освобожденных территорий был пресечен установлением в Армении монгольского владычества. В 30-40 гг. XIII века Армения была захвачена монго-

¹⁸ Константин Порфирородный, О церемониях византийского царского двора, книга 2, гл. 48, Византийские источники, том 2, Ереван, 1970, с. 151.

¹⁹ Освободительная война Карабаха 1988-1994 гг., Энциклопедия, Ереван 2004, с. 233.

лами. Хачен, как и вся страна, стал жертвой набегов, грабежей и разрушений со стороны монголов.

Положение еще более усугубилось в XIV- XV вв., когда орды Тамерлана, а потом и туркменских кочевых племен Кара-Коюнлу и Ак-Коюнлу грабили и опустошали богатые и благоустроенные селения Арцах и убивали местных князей и крестьян.

В XV-XVI вв. на Ближнем Востоке на политическую арену вышли новые силы – Османская империя и сефевидская Персия. Находясь между этими двумя государствами, Армянское нагорье превратилось в арену турецко-персидских войн. В результате Армения была неоднократно разделена между Османской империей и Персией. Восточная Армения вместе с Арцахом досталась Персии.

Однако несмотря на это обстоятельство, в горных районах Армении, в частности в Арцахе, некоторым княжествам удается восстановить свое автономное существование. Эти княжества со времен владычества сефевидской Персии (XVI век) назывались «меликствами», а их наследные князья правители – «меликами». Эти меликства представляли собой самобытные государственно-территориальные образования, которые хотя и признавали власть шахского Ирана, однако де-факто сохраняли суверенитет и имели собственные войска²⁰.

*Восточные края
Армении
в составе княжества Закарян*

^{*} Слово «мелик» имеет арабское происхождение и переводится как «царь». Надо отметить, что персидские власти расширяли власть и силу армянских меликов, используя их против Османской империи.

²⁰ Лео, История Армении, том 3, Ереван, 1946, с. 499, 500.

Союз меликов
Хамсы XVIII в.

В конце XVII - начале XVIII вв. в Арцахе особенно могучими и влиятельными были меликства Гюлистана, Джраберда, Хачена, Варанды и Дизака, которые с первой половины XVIII в. были известны как меликства Хамсы, а их страна – Хамса или страна Хамсы (от арабского слова хамса - пять). Территория Хамсы находилась «...к югу от границ Гандзака до моста Худафирин на реке Аракс»²¹. Ныне НКР включает территорию Хамсы с некоторыми отклонениями.

Будучи вынужденными столетиями противостоять не только нашествиям османских войск, кочевых племен и многочисленных отрядов часто враждебно настроенных соседних ханов, но и походам персидских войск, арцахские мелики стремились освободиться от ига иноверцев. И не случайно, что в начале XVIII века именно они возглавили освободительную борьбу армян против шахской Персии и Османской империи, желая с помощью русских освободить Родину от захватчиков.

Однако, из-за внутренних распрей союз меликов Хамсы распался. Этим воспользовались различные этнические группы, перебравшиеся из Средней и Малой Азии и Курдистана, которые еще с XVI в. поселились в прилегающих степных районах.

Меликства Хамсы

1. Гюлистан - Мелик-Бегларяны
2. Джраберд - Мелик-Израеляны
3. Хачен - Гасан-Джозалаяны
4. Варанда - Мелик-Шахназаряны
5. Дизак - Мелик-Еганяны

²¹ Там же, с. 746.

Во второй половине XVIII века Панах - глава рода Сарынджаллы²² (тюркоязычные кочевники), воспользовавшись внутренней междоусобицей меликов Хамсы, при содействии мелика Варанды Шахназара II, проникает в нагорную часть Арцаха, обосновывается в Варанде и начинает плести интриги против армянских меликов. В результате, в крае начались длительные и ожесточенные бои.

Хотя Панаху не удалось полностью уничтожить или подчинить себе армянских меликов, он смог достичь определенных успехов.

Лео: «Это было время, когда Панах хан достиг вершины своей славы, покорив не только Северный Карабах, но и весь Сюник... дойдя даже до границ Нахиджевана. Из всех этих территорий он сформировал карабахское ханство»²³.

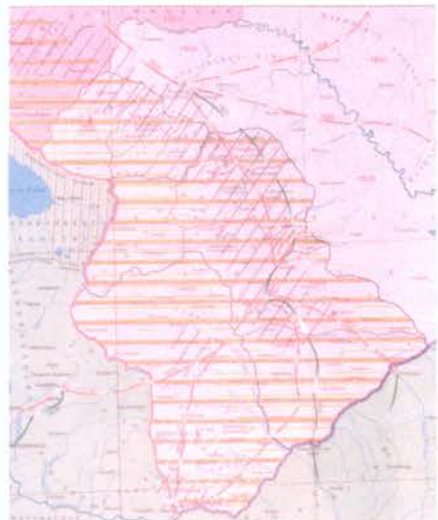
О территориальном охвате Карабахского «ханства» писал также русский исследователь И. Сегал. Согласно Сегалу, до формирования ханства границами Карабаха были: на юге - река Аракс, на востоке - место слияния рек Аракс и Кура, на севере - река Кура, а на западе - Карабахские горы. Карабахское ханство охватывало только некоторую часть Карабаха - территории Джеванширского, Шушинского, Джебраильского уездов и часть Зангезурского уезда сформированной позже Елизаветпольской губернии (1967 г.). Что каса-

Лео - Бабаханян Аракек Григорьевич (1860-1932) - армянский историк, писатель, публицист, общественный деятель, родом из Шуши.

²² О происхождении Панаха сообщает основной азербайджанский «первоисточник» — ханский визир Мирза Джамал Джеваншир Карабахский: «Род покойного Панах хана происходил от Дизакского Джеваншира из оймака Сарынджаллы, одного из ветвей племени Бахманлы, прибывшего в древние времена из Туркестана». Мирза Джамал Джеваншир Карабахский, История Карабага, Баку, 1959, гл. 3, с. 66.

²³ Лео, История Армении, том 3, Ереван, 1946, с. 762.

Присоединение Нагорного Карабаха и Армянского Гандзакского ханства к Российской Империи в 1804-1813 гг.

ется северной части Карабаха, то она входила в состав Гандзакского ханства²⁴.

XVIII-XIX вв. были периодом, когда Российская империя вела упорную борьбу за завоевание Кавказа и Закавказья.

В результате русско-персидской войны 1804-1813 гг., в 1805 г. Арцах-Карабах перешел к Российской империи, что было закреплено Гюлистанским договором, подписанным между Персией и Россией 12 октября 1813 г.

Вторая русско-персидская война закончилась подписанием Туркменчайского договора 10 (22) февраля 1828 г., по которому к России перешли также Ереванское и Нахиджеванское ханства. Согласно

этому договору, проживающие в Персии армяне, которые были насильственно изгнаны из Восточной Армении в глубь Персии еще в начале XVII века, получили возможность возвратиться на родину. Только малая часть иммигрировавших из Персии армян - всего несколько сотен семей, поселились в Карабахе.

Вопреки ожиданиям армян и обещанию восстановить независимую армянскую государственность на основе карабахских меликств, Российская империя стала проводить политику совершенно неожиданную для армян и автохтонных народов региона. Установлением царской власти сперва упразднились меликства. Затем, для отрыва многонационального региона от политического и культурного влияния Персии, Россия выбрала себе опору местных турков, которые открыто соперничали с персами за господство в регионе (Российская империя намеревалась русифицировать исламское население Восточного Закавказья, после того, как

²⁴ Сегал З. И., Елизаветпольская губерния, "Кавказский вестник", 1902, с. 66.

отдалила бы их от иранских культурных корней)²⁵. В результате, появившиеся в Арцахе самозванные тюркские беки разными способами от русских князей получали право господствовать в армянских деревнях, где свободно свирепствовали и грабили жителей. Подкупленные беками, местные русские чиновники молча наблюдали за их грабежом и насилием.

Не внушала надежду и административно-территориальная политика царской России.

«Россия... сделала все, чтобы раздробить даже территорию Восточной Армении, так отдалить ее отдельные части друг от друга, дабы ничто не напоминало об их прежней целостности»²⁶.

В марте 1828 г. указом императора Николая I была образована Армянская область, в состав которой вошли только Ереванское и Нахиджеванское ханства, без Карабаха. По царскому законопроекту 1840 г. Армянскую область упразднили и в Закавказье было проведено новое административное деление: были созданы Грузино-Имеретинская губерния с центром в Тифлисе, и Каспийская область с центром в Шамахе. Часть восточно-армянских территорий вошла в Грузино-Имеретинскую губернию, а некоторые, в том

Шуши, общий вид, конец XIX в.

²⁵ Более подробно см. Свентоховский Т., Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане// Азербайджан и Россия, общество и государство, Москва, 2001 (Ссылка по книге Манасян А., Гевондян А., Нагорный Карабах: Как это было..., Ереван, 2010, с. 13).

²⁶ Улубабян Б., История Арцаха от начала до наших дней, Ереван, 1994, с. 180.

Шуши, здание общественного собрания,
конец XIX века

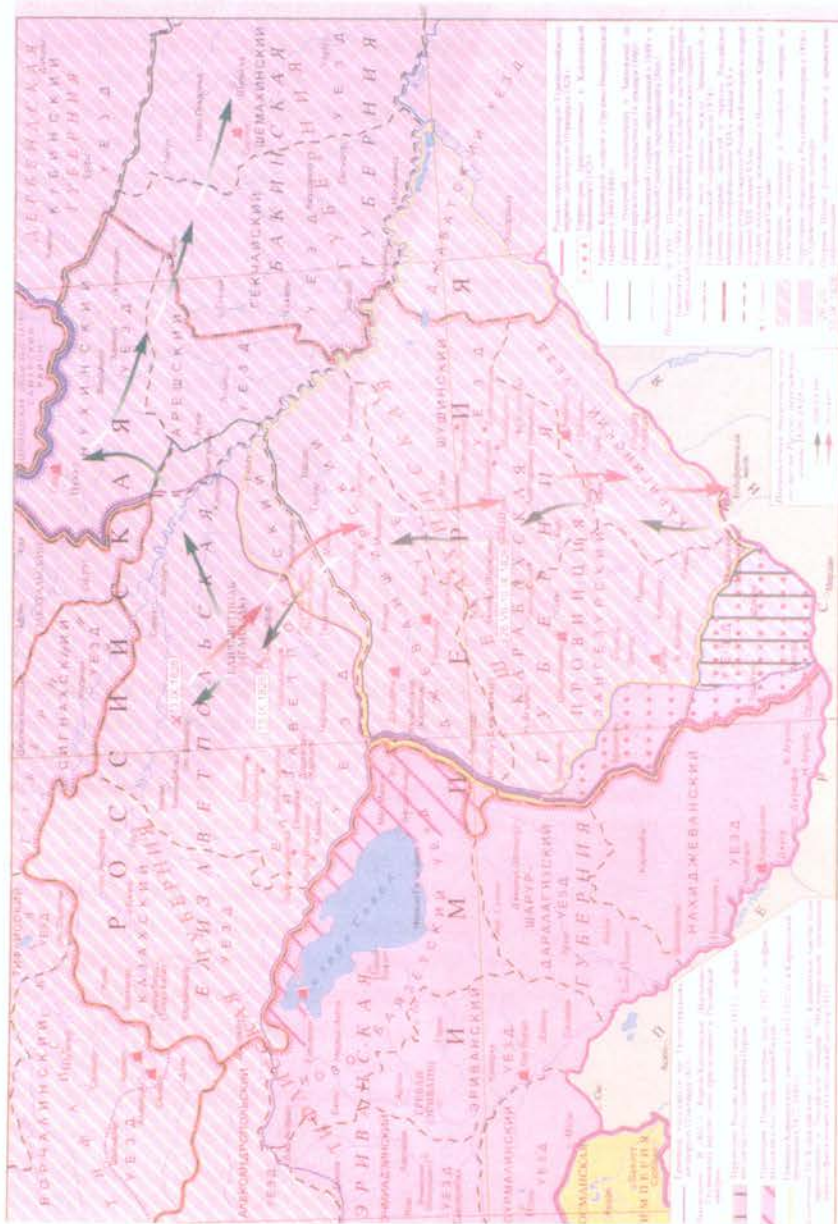
Центральная часть г. Шуши,
театр Хандамирянц

числе и Карабах - в Каспийскую область.

Согласно новому положению от 9-го декабря 1867 г. «О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края» (вошло в силу 1-го января 1868 г.), Закавказье было разделено на 5 губерний: Тифлискую, Кутаисскую, Ереванскую, Бакинскую и Елизаветпольскую (армянский Гандзак был переименован в Елизаветполь). Часть территории Восточной Армении вошла в состав Ереванской губернии, часть - в состав Тифлисской губернии. Значительная часть армянских территорий, в том числе Зангезур и Карабах вошли в **Елизаветпольскую губернию**²⁷. Фактически, горная часть Карабаха полностью находилась в составе Елизаветпольской губернии, притом Гюлистан находился в Елизаветпольском уезде, Джраберд - в Джеванширском, Варанда и Хачен - в Шушинском, а Дизак - в Шушинском и Карягинском уездах. Такое административно-территориальное деление, с незначительными изменениями, сохранилось до 1917 г.

Что касается этнического состава Арцаха, то античные источники свидетельствуют, что во времена армянских царей Арташеса и Зареха (II век до н.э.) на-

²⁷ Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988, с. 16.

Нагорный Карабах и армянский Гандзак в 1813-1917 гг.

селение Армении, включая Арцах, было одноязычным, то есть армяноязычным²⁸. Средневековые историки также констатируют, что Арцах не только был этнически армянской провинцией, но и имел свой окраинный арцахский диалект армянского языка²⁹. Тот факт, что Арцах являлся этнически армянским краем, подтверждают также средневековые персидские источники и мемуары европейских путешественников³⁰.

Неармянские этнические группы появились в равнинных местностях Арцаха в XVI веке, откуда впоследствии – во второй половине XVIII столетия, вторглись в предгорные и горные районы края, населенные исключительно армянами.

Лео, рассказывая о событиях второй половины XVIII века, пишет: «Они (меликства Хамсы – А.А.) видели, что в среду однородного армянского населения Нагорного Карабаха вторгается чужая, вражеская сила, несущая с собой рабство и несчастье»³¹.

Надо отметить, что за все время своего существования сефевидская Персия, для создания себе опоры в регионе, вела политику переселения кочевых племен шиитской ветви ислама в Закавказье и в частности - в равнинном Карабахе³². Кроме того, насильственное изгнание и переселение армян из Гандзака и прилегающих районов, организованное в начале XVII в. шахом Аббасом I, и в результате ускорение процесса превращения этих территорий в кочевья тюркоязычными и курдоязычными племенами стали причиной того, что

²⁸ Страбон, География, XI, XIV, 5.

²⁹ Адонц Н., Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. 187.

³⁰ К освещению проблем..., с. 44, 45.

³¹ Лео, указ. раб., с. 757.

³² Бабалян Д., Карабахский конфликт, исторические, юридические и другие аспекты, «21-ый век», N 1(7), Ереван, 2005, с. 21.

уже в начале XIX века часть этих территорий (территории близ реки Кура и нагорная часть) опустошилась или утратила свое армянское население.

Политика сефевидской Персии по тюркизации и изменению этнического состава Равнинного Карабаха, северной части Арцаха и некоторых северо-западных районов Утика продолжилась и после установления в крае российской власти. Об этом свидетельствуют и административно-территориальные перекройки региона в XIX веке, которые, как правило, Российская империя проводила без учета национального, этнического состава и принадлежности отдельных районов. Более того, именно пример Елизаветпольской губернии ясно показывает, как царская власть перекроила имеющие исключительно или преобладающее армянское население районы Нагорного Карабаха и, соединив их с соседними районами с наиболее густонаселенным мусульманским населением, получила совершенно новые административные единицы - уезды, ни в одном из которых армяне уже не были преобладающим большинством.

В результате этих административно-территориальных делений, новообразованные губернии и уезды получали совершенно иной этнический облик и имели смешанный и пестрый этнический состав, в большинстве случаев с преобладающим мусульманским населением.

Параллельно этой политике, Россия молча терпела, а иногда и способствовала изгнанию населения и дальнейшему захвату и присвоению армянских деревень закавказскими турками (во время царского правления назывались кавказские татары, с 1937 г. - азербайджанцы). Только в 1905-1907 гг. во время армяно-татарских

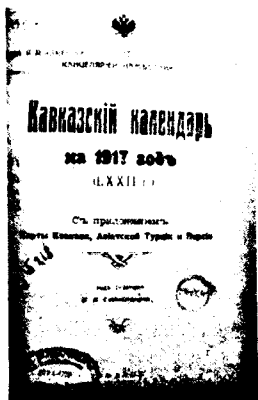

столкновений, спровоцированных со стороны спец. служб империи, в районах Карвачара и Кашатаха были подожжены и опустошены многочисленные армянские деревни и селения³³.

Однако несмотря на это, неармянские этнические элементы особенно среди населения горной части Карабаха всегда составляли меньшинство. О том, что горная часть Карабаха всегда имела преимущественно армянское население, свидетельствуют как русские, так и турецкие и грузинские источники XVIII-XIX вв.³⁴.

Сведения об армянском населении Арцаха начала XX века содержат ведомости Арцахской епархии Армянской апостольской церкви. Согласно ведомостям 1900 г., Арцахская епархия имела 157.240 прихожан³⁵, а по данным ведомостей 1912 г. – 206.768 прихожан³⁶.

Статистические данные о населении Кавказа, а также о числе арцахского армянства содержатся в «Кавказском календаре»*. По данным 1916 г., в Елизаветпольской губернии насчитывалось 418.859 армян, большинство из которых – 273.000 человек, проживало в нагорной части Карабаха, вошедшем в состав губернии (в Шушинском уезде – около 99.000 человек, в Джеванширском уезде – около 22.000 человек, в Карягинском уезде – около 22.000 человек, в Елизаветпольском уезде – около 69.000 человек и в Казахском уезде – 62.000 человек)³⁷. Отметим, что согласно этим данным, армяне составляли около 32.8% всего населения

³³ Манасян А., Гевондян А., указ. раб., с.15.

³⁴ К освещению проблем..., с. 45, 46.

³⁵ «Арарат», Эчмиаджин, 1902 г., N 2 (февраль), с. 143.

³⁶ «Арарат», Эчмиаджин, 1914 г., N 7 (июль), с. 637, N 8 (август), с. 712, 715.

* «Кавказский календарь» – одно из наиболее ценных справочных изданий дореволюционного Кавказа. Издавался он в Тифлисе, при Главном управлении Кавказского наместника, ежегодно с 1845 по 1917 г. В нем собраны статистические, справочные и адресные сведения обо всем Кавказском крае.

³⁷ «Кавказский Календарь» на 1917, Тифлис, 1916, с.190, 191, 194, 195.

губернии против 61.4% мусульманского населения (под общим названием «мусульмане» Россия объединила все народы и народности региона, исповедующие ислам – как закавказских турков (кавказские татаров), так и автохтонных талышей, лезгинов, татов и т.д.)³⁸. Подобный этнический и демографический облик региона был результатом административной политики и территориальных делений, проводимых со стороны Российской империи.

Интересные сведения об армянском населении Карабаха содержат данные, относящиеся к 1917 г., представленные армянской стороной представителю английских войск в Тифлисе³⁹. Согласно этим данным, в нагорной части Карабаха проживало около 240.000 армян.

Достоверные сведения о национальном составе Закавказья, в том числе и Карабаха, содержат британские архивы. Согласно британским статистическим данным 1917 г., «Армянский Карабах», под которым подразумевалась нагорная часть Карабаха (состояла частично из Казахского, Елизаветпольского, Шушинского, Джеванширского и Карягинского уездов), охватывал территорию около 13.850 кв. км и имел армянское население численностью около 255.000 (в Шушинском уезде – около 98.000 человек, в Джеванширском уезде – около 22.000 человек, в Карягинском уезде – около 22.000 человек, в Елизаветпольском уезде – около 52.000 человек и в Казахском уезде – 61.000 человек). В указанных территориях армяне составляли около 75.46% населения, мусульмане – 21.45% (около 72.500 человек)⁴⁰.

³⁸ Там же, с. 190-197.

³⁹ Карибян А., О национальном составе населения Арцаха (по данным 1917 г.), Востоковедческий сборник, т.5., Ереван, 2004, с. 104-109.

⁴⁰ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London, Ed. Anita L.P. Burdett, 1998, p. 477, 479, 488.

И, наконец, подтверждением того, что Арцах-Карабах является исконно армянской землей с армянским населением, служат также тысячи армянских историко-культурных памятников, многие из которых сохранились до сих пор. Тут нет ни одной исламской святыни или клинописи, которая послужила бы доказательством проживания на территории Арцаха другой этнической группы в средние века, не говоря уже о более ранних периодах истории.

В такой политической, административной и этнической ситуации Карабах вступил в 1917 г., который должен был стать началом новой страницы в истории края.

**АРЦАХ:
ОТ НЕЗАВИСИМОСТИ
ДО ИСТОРИЧЕСКОЙ
НЕСПРАВЕДЛИВОСТИ.
1917-1923 ГГ.**

Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. положила конец трехсотлетнему правлению династии Романовых в России. Волна революции, которая прокатилась по всей империи, имела широкий резонанс также и в Закавказье. Временное правительство полностью изменило форму правления в Закавказье. Было упразднено Кавказское наместничество*, а 9-го марта 1917 г. был сформирован **Особый закавказский комитет (ОЗАКОМ)**, по распоряжению которого в крае были созданы уездные, городские и деревенские исполнительные комитеты.

Местные исполнительные органы власти были созданы также и в Карабахе. 13-го марта 1917 г. был сформирован Карабахский исполком, который должен был обеспечивать жизнедеятельность края. Начала оживляться общественно-политическая жизнь края, в Карабахе организовывались советы рабочих, крестьянских и солдатских депутатов.

Однако, деятельность созданных комитетов и советов изначально столкнулась с рядом серьезных препятствий. Во-первых, национальный состав всех этих органов был неоднороден, и цели, которые они преследовали, не были общими. Кроме того, если армяне старались сохранить по возможности нормальные и мир-

* Особый орган административно-территориального управления в Российской империи.

ные отношения с соседним мусульманским населением, то тюркские шовинистические элементы всеми силами старались вбить клин между ними и разжечь межнациональную рознь. Ко всему этому добавлялись созданные в крае тяжелые экономические условия, частая блокировка дороги Шуши-Евлах закавказскими турками, острая продовольственная проблема, анархия, разбойничество и грабеж. В подобных условиях Карабахский исполнительный комитет оказался не в состоянии решить поставленные перед ним задачи.

Новый толчок развивающимся событиям дала Октябрьская революция (1917 г.), которая полностью изменила политическую ситуацию. Закавказье, в том числе и Армения переживали трудные времена. 15-го ноября 1917 г. в Тифлисе по принципу партийного участия трех народов Закавказья – армян, грузин и закавказских турков был создан новый орган власти – Закавказский комиссариат. Однако и тут, из-за серьезных национально-территориальных споров и взаимоисключающих политических позиций, царили взаимное недоверие и вражда.

Созданная ситуация усугублялась еще и тем, что начиная с ноября 1917 г. русские войска стали покидать свои позиции на кавказском фронте. Отступающие русские войска преследовала турецкая армия. Уже в январе 1918 г. бегство русских войск достигло угрожающих размеров. Надо отметить, что в этот период объединявший закавказские народы Закавказский Сейм* не имел достаточно сил и желания (кавказские татары и грузины вели протурецкую политику) противостоять внешним врагам, в этом случае – Турции.

* Закавказский сейм — представительный и законодательный орган государственной власти в Закавказье, созданный Закавказским комиссариатом в Тифлисе 10 (23) февраля 1918 года.

В подобной ситуации судьба армян Восточной Армении была в серьезной опасности. В то время в Арцах-Карабахе, по сути, царила анархия: из края были выведены русские войсковые части, Карабах оказался в блокаде, все больше усугублялись проблемы с продовольствием. Ситуация становилась еще более невыносимой из-за татарских банд, которые, вооруженные захваченными у отступающих русских войск боеприпасами и военными снаряжениями и воодушевленные успехами турецкой армии на кавказском фронте, в разных районах Карабаха нападали на армянское население, провоцировали армяно-татарские кровопролитные столкновения.

В конце декабря 1917 г. в Шуши был образован “Временный совет армянских революционных партий и организаций в Карабахе” (впоследствии был переименован в “Межпартийное бюро”), который должен был координировать законодательные и исполнительные власти края и функционировать до созыва в Карабахе общеармянского съезда.

В те же дни, с целью поддержки мирных отношений с соседним мусульманским населением, в Шуши создается “Армяно-турецкий комитет”, который должен был работать вместо районного исполнительного совета⁴¹. Несмотря на некоторые позитивные шаги, вновь созданным органам, так и не удалось вывести край из тяжелого положения.

Продолжительная блокада, проблема с продовольствием, набеги тюрко-татарских банд и грабеж населения держали в напряжении весь край. Остро стоял вопрос об организации и укреплении самообороны народа Карабаха. Армяне Карабаха были вынуждены рассчитывать только на свои собственные силы. Была

⁴¹ Ишханян Е., Нагорный Карабах 1917-1920 гг., Ереван, 1999, с. 81-84.

надежда, что в Карабах прибудет отряд “Шуши”, сформированный из карабахских солдат русской армии, однако их приход по разным причинам все время затягивался.

Поспешное отступление русских войск создало благоприятные условия для турок, чтобы осуществить свои далеко идущие пантюркистские планы. В 1918 г. турецкая армия перешла в широкомасштабное наступление с целью захватить все Закавказье. Турки заставляли ускорить отделение Закавказья и ее полное отчуждение от России, что значительно облегчило бы осуществление их планов. 9(22)-го апреля 1918 г. Закавказский Сейм под давлением Турции объявил о независимости Закавказья и выходе его из состава России. Была создана Закавказская Демократическая Федеративная Республика, которая, однако, просуществовала недолго и была упразднена 26-го мая.

В конце мая 1918 г. в Закавказье провозгласили свою независимость три республики – Грузия (26-го мая), Азербайджан (27-го мая) и Армения (28-го мая). Но если в случае Армении и Грузии можно утверждать, что они восстановили свою государственную независимость, так как обе имели многовековую историю государственности, то «государство Азербайджан» как таковое появилось на исторической арене впервые. Отметим, что Азербайджан (Азербайджанская Демократическая Республика - АДР) самопровозгласился и мусаватское правительство было сформировано в Гандзаке, а не в Баку - провозглашенном им столицей республики, так как в то время законная политическая власть в Баку находилась в руках Бакинской Коммуны, национальной опорой которой были армяне.

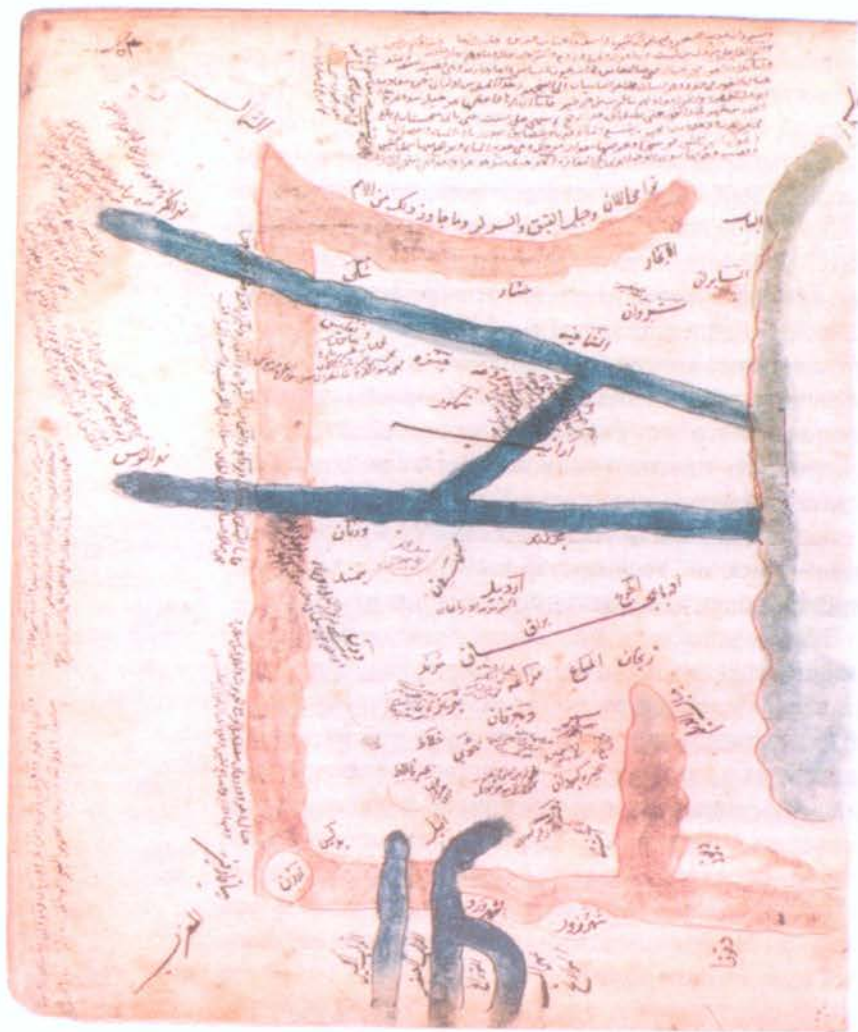
* Мусаватисты - члены азербайджанской националистической партии «Мусават» («Равенство»), возникшей в 1911 г. в Баку и основанной на идеях панисламизма и пантюркизма.

Что касается именованя государства, то название «Азербайджан» было выбрано не случайно. Само по себе оно не имело ничего общего с объявленной территорией новоявленной республики: эти территории никогда ранее не именовались Азербайджаном. «Атрпатакан-Азербайджан» являлся названием одной из провинций Ирана, расположенной на юге от реки Аракс, о чем многократно упоминается в античных и средневековых источниках⁴². Об этом свидетельствуют также дошедшие до наших дней многочисленные карты древних времен (смотри карты в конце книги). Избрание и присвоение названия “Азербайджан” для новосозданного государства преследовало далеко идущую цель - легитимизировать притязания тюрков по отношению к исторической северной провинции Ирана - Атрпатакан-Азербайджану⁴³. Кроме того, именно название государства в 1930-ые гг. зародило азербайджанскую новоявленную «нацию».

Между новосозданными закавказскими республиками сразу же возникли острые территориальные разногласия. Учрежденная по инициативе Турции Азербайджанская Демократическая Республика предъявила территориальные притязания ко всем областям граничащих государств, где проживало мусульманское население. В частности, Азербайджан вместе с Восточным Закавказьем заявил о своих правах и на всю Елизаветпольскую губернию, включая Карабах и Зангезур, несмотря на то, что эти территории находились вне его контроля.

⁴² Galichian R., The invension of history: Azerbaijan, Armenia and the showcasing of imagination, London, Yerevan, 2009, pp. 9-19

⁴³ Бартольд В., Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Москва, 1963, том 2, часть 1, с. 703.

Карта Армении, Азербайджана и Аррия (Албания) Ибн Хаунала, показывающая их относительные положения. Аррон расположен к северу от Аракса и Куры, в то время как Азербайджан к югу от Аракса. По «Картине мира» Ибн Хаукала, BNF Paris, MS Arabe 2214, p. 58, 1145 г.

«До военной интервенции Турции, национальной опорой для властей в Баку и Шуши были армяне, и, естественно, что в 1918–1920 гг. этнополитический конфликт между двумя главными общинами Восточного Закавказья - армянами и кавказскими татарами, по сути, был вокруг национально-государственного статуса всего края. Это означает, что до турецкой интервенции, Карабахского конфликта как такового не было. Был этнополитический конфликт между кавказскими татарами и армянами вокруг национально-государственного строения всего Восточного Закавказья. Соотношение этнополитических сил в Восточном Закавказье в 1917 г. исключало создание национального государства кавказских татар, если не было бы внешнего вмешательства»⁴⁴.

Карабах. комиссия по примирению. 1918 г.

Переговоры, начатые в июне 1918 г. между армянским и мусульманским национальными советами, показали, что азербайджанская сторона, даже не имея контроля над армянскими областями, в лучшем случае была согласна на «предоставление» Карабаху статуса «свободного кан-

⁴⁴ Манасян А., Гевондян А., Нагорный Карабах... укр. раб., с 18.

тона» (уезда) в пределах Азербайджана, тогда как армянская сторона настаивала на присоединении Карабаха к Республике Армения⁴⁵. Отсюда и возникает Карабахская проблема в ее современном понимании.

В отличие от правительства Республики Армения, которое старалось решить карабахский вопрос сугубо дипломатическим путем и ожидало, что присоединение Карабаха к Армении будет закреплено Константинопольской (впоследствии - Парижской) мирной конференцией, и поэтому старалось воздержаться от активных действий, мусаватское правительство Азербайджана незамедлительно приступило к попыткам захватить Карабах, стараясь оккупировать край до принятия решения на конференции.

Оккупация Карабаха для Азербайджана и его протектора Турции не была обычным вопросом, наоборот: являлась основной задачей на пути их пантюркистских устремлений,

«Османская Турция и новосозданный Азербайджан должны были объединиться, став большим тюркским государством - осью огромной территории от Балкан до Средней Азии. В этом случае Армения стояла прямо на пути между Турцией и Азербайджаном... После поражения при Сардарпате и конференции в Батуме турки, наверно, думали, что для них будет невозможным сразу и полностью убрать армян со своей дороги, и поэтому необходимо временно удовлетвориться откры-

⁴⁵ Казанджян Р., К предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, Москва, 1997, с. 7, 8. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. (сбор. документов и материалов), Ереван, 1992, с.16.

тием коридора в зоне Нахиджеван-Зангезур-Арцах»⁴⁶.

В эти дни уже было ясно, что правительство Азербайджана и находящаяся в Гандзаке турецкая регулярная армия под командованием Нури паши' серьезно планировали по возможности быстро решить проблему аннексирования Карабаха Азербайджаном. Было также понятно, что, Республика Армения, еще не пришедшая в себя после Армянского Геноцида и последствий войны, а также по причине разных внутренних и внешних проблем, временно не имела возможности взять под свою защиту население Карабаха.

В подобной ситуации, 22-го июля 1918 г. в Шуши был созван Первый съезд полномочных представителей населения Нагорного Карабаха, который объявил Арцах-Карабах независимой административно-политической единицей и избрал национальный совет и правительство Карабаха.

В декларации, принятой 24-го июля народным правительством Карабаха, говорится: «Со свойственным народу здравым инстинктом армянское население Карабаха решило не дожидаться прихода братских сил, которые должны были избавить его от цепей... Этим путем мы сможем осуществить одну из величественных идей, провозглашенных русской революцией - право наций на самоопределение»⁴⁷.

*Егшише Ишханян,
Первый президент
правительства Нагорного Карабаха
1918-1919 гг.*

⁴⁶ Улубабян Б., Арцахская борьба за существование, книга I, Ереван, 1993, с. 23, 24.

⁴⁷ Нури-паша Киллигиль (1881-1949) - турецкий военачальник, командующий Кавказской исламской армией, сводный брат военного министра Османской империи Энвер-паша, - одного из главных организаторов и палачей геноцида армян в 1915 г.

⁴⁷ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 14.

Правительство Нагорного Карабаха сразу же приступило к работе, а также принялось за создание местных органов самоуправления. Таким образом, созданием народного правительства завершается процесс формирования независимой армянской власти в Карабахе, и до 1920 г. Карабах функционировал как суверенная административно-политическая единица со всеми атрибутами государственности. Это, конечно, было временным шагом, пока не было бы возможным на правовом уровне закрепить воссоединение Карабаха с Матерью-Родиной. Несмотря на это, Азербайджан вовсе не намеревался отказываться от своей цели захватить Карабах.

Однако сперва ново-явленному государству Азербайджан надо было самому состояться. Из-за отсутствия достаточного политического, военного и экономического потенциала, сделать это самостоятельно Азербайджану было просто не по силам. АДР так и не состоялась бы как государство, если бы не вмешательство Турции и ее вторжение в Закавказье.

После трех месяцев ожесточенных боев, 15-го сентября 1918 г. турецкие регулярные войска, захватили Баку, свергли Бакинскую Коммуну и, после резни армянского населения, жертвами которой стали более 30 тысяч армян (это, по сути, было продолжение геноцида армянского народа в Восточной Армении), передали власть мусаватистскому правительству Азербайджана. Вот так, на турецких штыках и возникла Азербайджанская Республика.

Защита Баку от турок-татаров, армянские добровольцы 1918 г.

«В результате вооруженной интервенции Турции стала реальностью нелегитимно возникшая Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) – первый докипрский опыт создания новых турецких государств на чужих этнических территориях путем вооруженной интервенции и истребления нетюрского населения»⁴⁸.

Вход турецкой армии в Баку, 15.09.1918 г.

После удачной вооруженной интервенции в Закавказье и захвата Баку, турецкие войска двинулись в сторону Арцаха, сжигая на своем пути многочисленные армянские деревни. Надо отметить, что только в 1918-1920 гг. в Геокчайском, Шамахинском, Губинском, Бакинском, Ленкоранском и Джеватском уездах жертвами турко-татарских погромов стали более 70186 человек, из которых 48673 - в городе Баку⁴⁹.

Усилия турецкого военного командования подчинить Карабах Азербайджану «мирным» путем не имели успеха, так как местные силы самообороны, несмотря на угрозы турецкого командования, блокаду и

Армянские погромы в Баку, 1918 г.

⁴⁸ Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, с. 86.

⁴⁹ НАА, ф. 149, оп 1, д. 46, лл. 2-8, д. 133, л.19, также ф. 57, оп. 3, д. 512, лл. 1-2, ф. 409, оп. 1, д. 2634, лл. 1-2. Ссылка по: Степанян Г., Погромы армян и оборонительные бои в Бакинском губернии в 1918-1920 гг., Историко-филологический журнал, N 3, Ереван, 2008 г., с. 46, 47.

трудную ситуацию в крае, были решительно настроены обеспечить неприступность своей родины. Второй (8-10 сентября) и Третий (18-22 сентября) съезды армян Арцаха категорически отвергли требования сложить оружие, подчиниться и признать власть Азербайджана⁵⁰. Не достигнув осуществления своих целей этим путем, турко-татарские объединенные войска решили прибегнуть к оружию и 22-го сентября вторглись в Нагорный Карабах. 24-го сентября турецкие войска вошли в Шуши. Несмотря на это, Арцах не сломился и продолжал бороться с врагом.

Осенью 1918 г. стало известным, что германский блок, частью которого являлась Турция, потерпел поражение в Первой мировой войне. Согласно подписанному 30-го октября Мудросскому перемирию, Турция вывела свои войска из Закавказья, в том числе - из Карабаха. После ухода турок их место заняли британские войска.

Вопреки ожиданиям армян, британское командование с первых дней пребывания в Арцахе заняло предвзятую позицию, поддержав турков-мусаватистов. Подобная позиция англичан была вовсе не случайной.

«Англичане принимали во внимание военно-стратегическую значимость Азербайджана, особенно его природные богатства и в первую очередь – нефть. Открыто встав на сторону Азербайджана, Англия стала поддерживать захватнические планы Азербайджана в отношении Армении и армянского народа»⁵¹.

Англичане, поддерживая притязания мусаватистов и проявляя полное равнодушие к судьбе населения Арцаха, требовали у последних принять господство Азербайджана и подчиниться ему. Развитие событий в Карабахе показало, что утверждения англичан о том, что территориальные вопросы найдут свое решение на Парижской мирной конференции, и что применение силы «серьезно отразится на решении армянского вопроса, когда он будет обсуждаться во время Мирной конференции»⁵², были пустыми словами. Однако именно к этим словам прислушался находящийся в Зангезуре Андраник* и остановил свою военную экспедицию в Карабах, тогда как кавказские татары, воодушевленные равнодушием и попустительством англичан, прибегали все к новым и новым насилиям.

Ситуация в крае более усугубилась, когда 15-го января 1919 г. Правительство Азербайджана, не без согласия и поддержки английской стороны, образовало на территориях Зангезурского, Шушинского, Джеванширского и Джабраилского уездов временное генерал-губернаторство и назначило генерал-губернатором ярого армянофоба, курда по национальности, Хосровбека Султанова. Пользующийся полной поддержкой англичан, Султанов намеревался силой завоевать Карабах и подчинить его Азербайджану.

Население Арцаха изначально отказалось признать генерал-губернаторство Султанова, более того – потребовало у английской миссии «выгнать из Карабаха и Султанова, и войско Азербайджана»⁵³. Однако их требования не были услышаны британским коман-

⁵² Симонян Г., указ. раб., с. 460.

* Андраник Озаян (1865-1927) – полководец, один из лидеров армянского национально-освободительного движения конца XIX — начала XX веков, национальный герой армянского народа.

⁵³ Ишханян Е., указ. раб., с. 336.

⁵⁰ Ишханян Е., указ. раб., с. 200, 201, 211, Симонян Г., Время Андраника, книга 2, Ереван, 1996, с. 384-386.

⁵¹ Симонян Г., указ. раб., с. 468, 469.

дованием. Оно вместе с мусаватистами продолжало требовать от населения Карабаха подчиниться Султанову, то есть – принять господство Азербайджана.

«Я предупреждаю, что всякие эксцессы против Азербайджана и его генерал-губернатора есть выступление против Англии. Мы настолько сильны, что можем заставить вас подчиниться»⁵⁴, - заявил полковник британской миссии Д.Шательворт на встрече с председателем Национального совета Карабаха А.Шахназаряном и главой города Шуши Г.Мелик-Шахназаряном в Баку.

Однако армяне Карабаха были непоколебимы. Четвертый (10-20 февраля) и Пятый (23-29 апреля) съезды полномочных представителей населения Карабаха решительно отказались признать власть Азербайджана, в очередной раз объявив край частью независимой Республики Армения.

«Стоя на точке зрения самоопределения народностей, - говорилось в резолюции, принятой Четвертым съездом, - армянское население Карабаха относится с уважением к праву самоопределения соседнего народа и одновременно категорически протестует против попыток азербайджанского правительства поправить этот принцип по отношению к армянскому Карабаху, который никогда не признавал и не признает над собою власти Азербайджана»⁵⁵.

⁵⁴ «Вестник архивов Армении», 1989, N 1, с. 97-101. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 135-139.

⁵⁵ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 79. 80.

«Политические, исторические, культурно-правовые и особенно экономические условия карабахских армян, - гласило постановление Пятого съезда, - ни в коем случае не могут служить основанием, чтобы навязать на шею армянского народа административную форму хотя бы и временной власти Азербайджана.

На основании всего этого Пятый съезд армян Карабаха считает невозможным принять административный порядок, имеющий какое-либо отношение к Азербайджану»⁵⁶.

Не сумев завоевать Карабах путем угроз и ультиматумов, азербайджанские власти перешли на решительные меры. С середины июля 1919 г. Азербайджан начал сосредотачивать все новые силы в приграничных районах Карабаха, подвергая разрушению армянские деревни⁵⁷. В результате Карабах оказался в крайне тяжелом положении: с одной стороны, блокада, сложная социально-экономическая ситуация, голод и болезни, с другой – набеги, насилия и погромы армян со стороны турок и кавказских -татар. В созданной ситуации население Арцаха, так и не получив существенную поддержку со стороны Республики Армения и не имея достаточно сил и средств для защиты края от врага, было вынуждено одному искать пути выхода из ситуации.

Султанов, взявшись подчинить Арцах любой ценой, все более ужесточал давление на армян Арцаха. В те дни полномочные представители населения Ка-

⁵⁶ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 162-164.

⁵⁷ Кавказское слово, 01.08.1919, 10.08.1919. Тумян О., События в Нагорном Карабахе в 1917-1920 гг., Хорурданн Карабаха (Советский Карабах), 10.11.1989.

рабаха готовились к 7-ому съезду, чтобы найти выход из тяжелой ситуации. Съезд был созван 13-го августа 1919 г. в селе Шош района Варанда. День спустя – 14-го августа, Султанов предъявил ультиматум съезду, требуя в течение 48 часов принять соглашение, предложенное со стороны Баку, пригрозив в противном случае применить оружие. Одновременно, для дополнительного давления на армян Султанов приказал направить дула пушек, находящихся в Шуши, в сторону армянского квартала города и деревни Шош⁵⁸. **Во избежание кровопролития и надеясь, что карабахский вопрос найдет свое окончательное решение во время Парижской конференции, 22-го августа комиссия, избранная съездом, вынужденно подписала временное соглашение с правительством Азербайджана**⁵⁹.

Согласно соглашению, «Нагорная часть Карабаха: Шушинского, Джеванширского и Джабраильского уездов (Дизак, Варанда, Хачен и Джраберт), населенные армянами, считает себя временно в пределах Азербайджанской республики»⁶⁰ до окончательного решения вопроса со стороны Парижской мирной конференции. В соглашении закреплялось, что руководство армянских районов должно было назначаться из армян, при Карабахском генерал-губернаторстве учреждался совет, состоящий из армян и мусульман, только с согласия которого было бы возможно производить передвижение войсковых частей в армянских районах и т.д.

Однако, августовское временное соглашение обеспечило всего лишь кратковременный покой для армян Арцаха. *«Понадобился месяц, чтобы стало очевид-*

⁵⁸ Кавказское слово, 28.08.1919.

⁵⁹ НАА, ф. 57, оп 5, д. 202, лл. 3-4, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 323-327.

⁶⁰ Там же.

*ным, что это «соглашение» являлось лишь куском бумаги для Азербайджана», - пишет в своих мемуарах член карабахского национального совета О. Туманян*⁶¹. Не удовлетворившись временным соглашением, Азербайджан не отказался от намерения окончательно подчинить Карабах и продолжил свою захватническую и насильственную политику.

Азербайджан сосредотачивал большое количество войск в Карабахе, укрепляясь в стратегически важных участках края и, одновременно, пытаясь разоружить население. В подобной ситуации армянам Арцаха не оставалось ничего кроме организации самообороны. В начале марта 1920 г. издававшаяся в Тифлисе газета «Ашхатавор» пишет, что не обязательно быть пророком, чтобы понять, что *«Карабах стоит на пороге кровавых погромов, так как, вне всякого сомнения, местные армяне никогда не согласятся добровольно склонить голову перед турецким ятаганом»*⁶². С другой стороны, было также очевидно, что Азербайджан сам не был намерен отказаться от своих захватнических планов.

Кровавые события не заставили себя долго ждать. 22-го марта Азербайджан начал широкомасштабное наступление на Карабах, встретив серьезное сопротивление со стороны армянских сил самообороны⁶³. В марте 1920 г. самые трагические события развернулись в Шуши. 23-го марта мусаватская армия во главе с Султановым организовала резню армянского населения города Шуши. Три дня подряд мусульманская толпа, охваченная жадой убивать и грабить, беспощадно уничтожала, сжигала и грабила армянскую часть города. Из 23.000 армянского населения Шуши,

⁶¹ Туманян О., События... Хорурдаин Карабаха (Советский Карабах), 10.11.1989.

⁶² Ашхатавор (Тифлис), 05.03.1920.

⁶³ Туманян О., События... Хорурдаин Карабаха (Советский Карабах), 11.11.1989.

жертвами погромов стали около 8000 армян⁶⁴, а остальные нашли пристанище в других уголках Арцаха. С 23 по 26 марта 1920 г. армянская часть Шуши была полностью сожжена и разрушена до основания.

Участник боевых действий в Карабахе З. Мелик-Шахназарян в своих записках пишет, что в Баку надеялись весной 1920 г. окончательно решить вопросы, связанные с Карабахом, чтобы потом всеми силами противостоять вторжению советской красной армии в регион, а в случае победы последних уже опустошенный Карабах все равно оказался бы в их руках⁶⁵. Мусаватистам, конечно, не удалось полностью сломить сопротивление арцахцев, однако фактом является то, что в результате резни в Шуши было уничтожено армянское население этого древнего армянского города, который являлся духовно-культурным и важным экономическим центром Закавказья.

Военные действия и зверства Азербайджана против Арцах-Карабаха стали, по сути, основой для армян Арцаха денонсировать августовское соглашение. Созванный 25-го апреля 1920 г. 9-ый съезд полномочных представителей населения Карабаха, исходя из того, что заключенное с азербайджанским правительством временное соглашение было нарушено нападением азербайджанских войск на армянское население в Шуши и деревнях, денонсировал его и провозгласил воссоединение Нагорного Карабаха к Республике Армения как ее неотъемлемой части. Таким образом, население Арцаха в очередной раз констатировало, что не считает возможным находиться в пределах Азербайджана, и только вместе с Матерью-Родиной и в ее составе сможет обеспечить свою нормальную жизнедеятельность.

События 1918-1920 гг. показали, что турецко-му-

саватистскому тандему так и не удалось сломить армянское сопротивление в Карабахе, иначе турецкий план по искоренению армян с успехом осуществился бы и в этом армянском крае, и сегодня карабахского вопроса как такового просто не было бы: по логике - «нет человека - нет проблемы».

«....Не имея в Нагорном Карабахе ни политического, ни административного, ни экономического контроля, а также какого либо исторического права, Мусаватистская Азербайджанская Республика, ставшая политическим орудием пантюркизма, выступила с абсолютно необоснованными территориальными притязаниями: требуя от международного сообщества признать суверенитет Азербайджана и над Нагорным Карабахом»⁶⁶.

Из карты территориальных претензий (см. карты, стр. 52, 53), представленной в 1919 г. Лиге Наций, было ясно, что Азербайджан претендовал на 60% всей площади Закавказья в довоенных границах Российской империи, включая Арцах, Зангезур и даже Карсскую область. Однако, 20 ноября 1920 г. Лига Наций отвергла заявку Азербайджана о вступлении в организацию. Основанием для отказа было одно - кроме того, что правительство Азербайджана не было стабильным, Азербайджан имел территориальные споры с соседними государствами, в частности - с Арменией, и его суверенитет не распространялся на территории, на которые он претендовал⁶⁷.

⁶⁶ Манасян А., Кевондян А., указ. раб., с. 25.

⁶⁷ League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920; p. 173-174, Барсегов Ю., Более подробно о Лиге Наций и армяно-азербайджанском территориальном споре см. Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, том 2, 2008 г., Москва, с. 574, том 2, 2009 г., Москва, с. 196-199.

⁶⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 416.

⁶⁵ Мелик-Шахназаров З., Записки карабахского солдата, Ереван, 1995, с. 46.

Несмотря на то, что Лига Наций так и не признала суверенитет Азербайджана ни над Нагорным Карабахом, ни над другими армянскими регионами, тем не менее, эти территории, по причине притязаний бакинских властей, были признаны спорными.

Созданная политическая ситуация резко изменилась вторжением в регион советских сил. 28 апреля 1920 г. 11-ая Красная Армия Советской России вступила в Баку, была упразднена учрежденная турецкой армией Азербайджанская Демократичная Республика и создана новая - Азербайджанская Советская Социалистическая Республика. Таким образом, АДР покинула историческую сцену будучи де-юре непризнанной Лигой Наций и не имея признанных границ.

В это время советские власти не сочли возможным создать в Восточном Закавказье национальное государство местных турков - кавказских татар. Край был общей родиной многочисленных автохтонных народов - армян, талышей, лезгинов, татаров, удов и т.д., а Баку, даже после погромов, учиненных турецкими войсками, не имел тюрко-татарский облик. Для решения национального вопроса нужна была новая модель в виде интернационального, внационального Азербайджана, который должен был служить примером социалистической дружбы и братства народов по всей территории советского пространства, а так же платформой для распространения «красной революции» на Восток.

«В первую очередь под прицелом был иранский Азербайджан, и в этом контексте становится понятно, почему большевики, следуя туркам, название новой республики оставили Азербайджаном. Большевики взяли у турков уже готовую идею «Большого Азербайджана», с целью осуществления в «крас-

нам варианте». В другом случае отчуждение огромной территории в пользу Азербайджанского ССР не получило бы «разумного объяснения»⁶⁸.

События, имевшие место после советизации Азербайджана, показали, что независимо от планов большевиков, Советский Азербайджан намеревался на сей раз с помощью Красной Армии захватить как Карабах, так и Зангезур и Нахиджеван и наконец установить наземную связь между Азербайджаном и Турцией. Стоит отметить, что Советский Азербайджан вел почти ту же политику по захвату Карабаха, что и мусаватистский Азербайджан. Начатые мусаватистами насилия, своеволия, погромы и разрушения с той же жестокостью продолжало и коммунистическое руководство Азербайджана.

Развитие событий тех дней показывало, что советизация Карабаха была вопросом нескольких дней. 26-го мая созывается 10-ый съезд полномочных представителей населения Карабаха, который провозглашает в Карабахе советскую власть.

10 августа 1920 г. между РСФСР и РА подписывается соглашение, согласно которому советские войска занимали «спорные области: Карабах, Зангезур и Нахичевань». К тому же соглашением закреплялось, что «Занятие советскими войсками спорных территорий не предрешает вопрос о правах на эти территории Республики Армении или Азербайджанской Социалистической Советской Республики»⁶⁹. В соглашении также указывалось, что этим временным занятием РСФСР имел в виду создать благоприятные условия для мир-

⁶⁸ Манасян А., Гевондян А., узк. раб., с. 29.

⁶⁹ «Вестник архивов Армении», 1967, № 3, с. 46. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 574, 575.

ного разрешения территориальных споров между Арменией и Азербайджаном на тех основах, которые должны были быть установлены в ближайшем будущем мирным договором между РА и РСФСР. Это приглашение, по сути, было шагом со стороны советских властей для оказания давления на власти РА и направления к принятию советской власти. По этому поводу надо особенно подчеркнуть, что в отличие от Баку, правительство Советской России не считало азербайджанскими армянские территории (так называемые «спорные территории»), в противном случае в те дни Россия решила бы вопрос в пользу своего союзника Азербайджана, тем более, что тогда Армения не была еще советизирована.

30 ноября 1920 г., в связи с провозглашением в Армении советской власти, Революционный комитет Азербайджана отправил поздравительную телеграмму Ревкому Армении, в которой пограничные споры между Арменией и Азербайджаном объявляются исчерпанными, и Нагорный Карабах, Зангезур и Нахиджеван признаются неотъемлемой частью Советской Армении.

«Приветствие Азревкома.

Всем, всем, всем!

От имени Советской Социалистической Республики Азербайджана объявите армянскому народу решение Ревкома Азербайджана от 30 ноября: «Рабоче-крестьянское правительство Азербайджана получило радостную весть о провозглашении Армении Социалистической Советской Республикой, приветствует победу братского народа. С сегодняшнего дня объявляются ликвидированными споры о границах между Арменией и Азербайджаном. Нагорный Карабах, Зан-

гезур и Нахичевань считаются частью Армянской Социалистической Республики.

Да здравствует братство и союз рабочих и крестьян Советской Армении и Азербайджана!

*Председатель Советского Ревкома
Азербайджана
НАРИМАНОВ*

*Народный комиссар иностранных дел
ГУСЕЙНОВ»⁷⁰.*

1 декабря 1920 г. состоялось торжественное заседание Бакинского совета, на котором Н. Нариманов провозгласил декларацию Ревкома Азербайджана, содержащую решения, которые были приняты накануне и изложены в телеграмме, отправленной в Армению⁷¹. Стоит отметить, что существуют две версии текста декларации. Согласно одной версии (в основном архивные документы), комитет признает Нагорный Карабах (а также Зангезур и Нахиджеван) составной частью Армении, согласно другой (речь идет об измененной версии декларации, которая была напечатана в бакинской прессе) - трудовому крестьянству Нагорного Карабаха предоставлялось полное право самоопределения⁷². В этом вопросе армянская историография придерживается единого мнения – вышеупомянутая вторая версия декларации результат азербайджанской фальсификации: Н. Нариманов, сообщив 30 ноября о решении Ревкома Азербайджана считать Нагорный Карабах, Зангезур и Нахичеван неотъемлемыми

⁷⁰ Комунист (Ереван), 07.12.1920. Пер. с арм.

⁷¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 604-607. Правда, 04.12.1920. Орджоникидзе, Избранные произведения, Ереван, 1986, с. 116.

⁷² Комунист (Баку), 02.12.1920.

частями Армении, 1 декабря прочитав его в виде декларации на заседании Бакинского совета, 2 декабря публикует ее несколько в иной редакции, с некоторыми изменениями, тем самым создавая для себя основание для отказа в дальнейшем от решения, принятого 30 ноября⁷³. Правоту армянских историков и исследователей доказывают также события, последующие принятию решения Ревкома Азербайджана. Было очевидно: Азербайджан никак не собирався отказываться от притязаний на вышеуказанные армянские территории.

В марте 1921 г., согласно русско-турецкому договору, Нахиджеван был незаконно отторгнут от Советской Армении и отдан под покровительство Советского Азербайджана. Очередь была за Карабахом, споры вокруг которого вновь разгорелись в июне-июле 1921 г. 3 июня на заседании пленума Кавказского бюро ЦК РКП(б) было принято решение, в котором, в частности, говорилось: «...Указать в декларации Армянского правительства о принадлежности Нагорного Карабаха Армении...»⁷⁴. Под этим решением поставил свою подпись и председатель азербайджанского ревкома.

В конце июня, однако, руководство Азербайджана резко поменяло свою позицию по Нагорному Карабаху, требуя отдать НК Азербайджану. 4-го июля 1921 г. на пленуме Кавбюро ЦК РКП(б) был снова поднят уже решенный вопрос Нагорного Карабаха и было по-

⁷³ Хуршудян Л., Истина – единственный критерий исторической науки. Ереван (Вечерний Ереван), 22.08.1989, 24.08.1989, <http://www.karabakh-online.narod.ru/khursudian.html>. Симолян Г., Не забывайте факты, Хорурданн Карабаха (Советский Карабах), 24.08.1989, 25.08.1989. Казанджян Р., К предьстории самоопределения Нагорного Карабаха, Москва, 1997, с. 18, 19. **Надо отметить, что подлинник декларации, находящийся в архивах Азербайджана, ни разу не была опубликована, что также дает основание усомниться в достоверности газетной версии документа.**

⁷⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с. 633.

становлено: «Нагорный Карабах включить в состав ССР Армении, плебисцит провести только в Нагорном Карабахе»⁷⁵. Было также постановлено - перенести окончательное решение вопроса о Карабахе в ЦК РКП. Несмотря на это, на следующий же день - 5 июля было созвано чрезвычайное заседание Кавбюро, в котором принимал участие также И. Сталин. Без обсуждения и без голосования, партийный орган третьей страны, не имевший полномочий по решению таких вопросов, принял решение, согласно которому Нагорный Карабах был отдан Азербайджанской ССР, ему была предоставлена широкая областная автономия с административным центром в городе Шуши⁷⁶.

То, что решение Кавбюро от 5-го июля исходило от идеи Азербайджана, как интернациональной республики армян и мусульман, было видно с первых слов решения: «...Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами...». По сути, это было и политическим обоснованием решения. Кроме этого, в решении также фиксировался тот факт, что противоборствующими сторонами вокруг национально-государственного строения всего края оставались армяне и мусульмане, несмотря на то, что общее, собирательное имя «мусульмане» искажало реальность, так как противоборство было не между армянами и народами исламского вероисповедания, а между армянами и закавказскими турками.

С юридической точки зрения, решение от 5-го июля констатировало, что автономная область Нагорного Карабаха основывалась как советская форма государственности, народ Нагорного Карабаха признавался субъектом права на самоопределение и статус

⁷⁵ Там же, с. 649, 650.

⁷⁶ Там же., с. 650.

широкой областной автономии был дан всему Нагорному Карабаху.

С решением Кавбюро не могли согласиться ни население Арцаха, ни советские власти Армении. Тем не менее, несмотря на недовольство и жалобы армянской стороны, Нагорный Карабах был аннексирован и присоединен к Советскому Азербайджану.

После двух лет затягивания и попыток не выделять Нагорный Карабах в автономную область или же передать забвению этот вопрос, 7 июля 1923 г. АзЦИК принял декрет «об образовании автономной области Нагорного Карабаха»⁷⁷. Однако, принятый декрет, нарушая постановление Кавказского бюро ЦК РКП(б) от 5-го июля – образовать автономную область из всей территории Нагорного Карабаха, объявляет о создании автономной области «из армянской части» Нагорного Карабаха, с центром в местечке Ханкенди (Вараракн) вместо города Шуши. Таким образом Азербайджанская ССР отторгнула от Нагорного Карабаха и оставила вне области Шаумяновский, Ханларский, Кархат/Дашкесанский, Шамкор-ский, Гетабекский, Кашатах/Лачинский, Карвачар/Кельбаджакский и южные районы НК, то есть равнинную и западную часть и всю северную территорию (Гюлистан и нагорные армянские районы Гандзака) Нагорного Карабаха.

Вот так, от Арцаха-Карабаха отчуждается значительная территория, всего лишь на одной части края создается Автономная Область Нагорного Карабаха, которая, как показали дальнейшие события, была не только лишена реальной автономии, но и стала жертвой дискриминационной политики Азербайджана.

⁷⁷ Там же, с. 669, 670.

ARTSAKH SINCE THE ANCIENT TIMES TO 1917: A VIEW TO THE PAST

Artsakh has had an important and exclusive role in the history of the Armenian nation and especially in the history of the Armenian liberation movement. Artsakh has always been the indefeasible part of historical Armenia since ancient times.

The working tools, which have been found in the caves of Azohk, Tstsakhach and Khoradzor in the territory of Artsakh and the oldest of which are dated to 800,000 years, are the best evidences of the ancient and continuous human habitation in the Armenian highlands. The excavations of the Bronze Age and Early Iron Age settlements, found in Amaras, Mataghis, Ivanyan (Hartchlan), Krkjan, Shushi and in the valleys of Khachenaget and Ishkhanaget, prove that Artsakh with its surrounding areas has been one of the important cradles of ethno genesis of the Armenian people. The discovered findings clearly indicate that the area covering Artsakh and Utik state, together with the whole Armenian Highlands was a part of the powerful Kur-Araksian cultural system in the IV-III millenniums BC, the holders of which are, undoubtedly, the local ancient Armenian tribes and tribal unions.

Artsakh covered quite a large area and together with Utik formed the Eastern part of Armenia (in the Armenian bibliography Artsakh and Utik have been given the collective name of "The Armenian Eastern lands"), which was delimited from the North-East by river Kur - the natural border of the Armenian area. Artsakh extended to the East of Syunik state between rivers Kur and Araks. It almost

coincides with Mountainous Karabakh (rus. – Nagorno-Karabakh) and Milly steppe by the territory. According to some historiographical evidences Artsakh covered also the narrow layer in the North-Eastern side of Lake Sevan up to river Aghstev¹.

According to the Armenian “Ashkharhatsuits” (lit. “Demonstration of world” – monument of geography and cartography in ancient Armenia in the V-VII centuries) the border of Artsakh in the north-west passed through the mountains of Syunik, in the north and north-east it passed through the foothills in the north of Mrav mountain range and in the south it was demarcated by river Yeraskh (Araks)². Artsakh was the tenth nahang (the largest unit of

*Artshakh and Utik
- The eastern lands
of Greater Arme-
nia, according to
“Ashkharhatsuits”*

¹ Hakobyan T., “The historical geography of Armenia” (outlines), Yerevan, 2007, p. 241.

² Harutyunyan B., “The administrative division of the Armenian eastern parts according to “Ashkharatsuyts”, Shushi as a cradle of the Armenian civilization (a digest of conference materials), Yerevan, 2007, pp. 34-41.

administrative-territorial division of Armenia - state) of Greater Armenia and had 12 gavars (the second largest unit of administrative-territorial division of Armenia after nahang - province) – Myus Haband, Vaykunik, Berzor (Berdadzor), Mets Kuank, Mets Iranq, Hartchlink, Mukhank, Piank, Patskanq, Sisakan-i-Kotak, Qusti Parnes, Koght³.

In different periods of history the region of Artsakh was named differently. In the cuneiform inscriptions of the Armenian Kingdom of Van (Urartu) it was called Urtekhe-Urtekhini⁴. In the works of ancient Greek authors the region was named Orchistene⁵, in the Armenian sources – Artsakh, Tsavdek, Khachen and Pokr Syunik (Syunik Minor)⁶. As for the name Karabakh, it originated on the basis of the Persian geographical nomenclature and was used as a collective name of Artsakh and Utik (in the Persian geographical nomenclature the plain part of Artsakh was called “baghe-safid”, which means white garden, and the mountainous part was called “Baghe-siah” (black garden), which subsequently was altered to Karabakh in Turkish translation)⁷. For the first time we meet the name Karabakh in historical sources in the XIV century in the Georgian annals “Kartlis Tskhovreba”⁸ and in the historical-geographical work of the Persian historian Hamdallah Ghazvini (1281-1349/50) “The Pleasure of Hearts”⁹.

³ The same place, p. 21-23. Yeremyan S., “Armenia according to “Ashkharatsuyts”, Yerevan, 1963, p. 109.

⁴ Melikishvili G. A., “Urartian cuneiform inscriptions”, Moscow, 1960, p. 287, 304, 305, N 155F, p. 310, N 161, p. 328, 329, N 266.

⁵ Strabo, Geography, XI, XIV, 4.

⁶ To the elucidation of the problems of history and culture of Caucasian Albania and the Eastern provinces of Armenia, v. 1, Yerevan, 1991, p. 37, 38.

⁷ To the elucidation of the problems ..., p. 38.

⁸ “Kartlis Tskhovreba”, v. 2, Tbilisi, 1959, p. 240 (in Georgian).

⁹ Mustawfi, Hamd-Allah ibn Abi Bakr Qazvini. The geographical part of the *Nuzhat al-qulub* (The Pleasure of Hearts), Trans by G. Le Strange, Leyden, 1919, p. 173, 174.

The first ancient references about Artsakh are in the cuneiform inscriptions of the VIII century of the Kingdom of Van, where it is verified that Artsakh was included in the Kingdom of Van. It is mentioned in the cuneiform inscriptions of Sarduri B king (764-735 BC) and Rusa I (735-714 BC)¹⁰.

Both the ancient Greek-Roman historians and the early medieval Armenian historians clearly mention, that Artsakh was included in the Armenian Kingdoms of Orontids (VI-II centuries BC), Artaxiads (II-I centuries BC) and Arsacids (I-V centuries AD)¹¹.

Artsakh has been one of the particular cradles of the Armenian culture, writing and Christianity. Still in the IV century in Myus Haband gavar of Artsakh Gregory the Illuminator founded the monastery of Amaras, where after a century Mesrop Mashtots founded one of the first Armenian schools.

After the fall of the Arsacid dynasty (428) the Persian court left intact the domains of the Armenian noble families. It was formed an Armenian marzpanate (a military-administrative unit in Sasanid Iran) on the territory of Eastern Armenia, including the whole Artsakh. Artsakh actively participated in the Vardanants rebellion against the Persian domination in 450-451. Only after the defeat of the rebellion the Persian court, striving to weaken politically and split Armenia and to exclude the possibility of new rebellions through new administrative-territorial divisions, cut Artsakh off from the Armenian marzpanate and

¹⁰ Melikishvili G. A., the mentioned work, p. 287, 304, 305, N 155F, p. 310, N 161, p. 328, 329, N 266. Harutyunyan N. V., "Corpus of Urartian cuneiform inscriptions", Yerevan, 2001, pp. 1-14, N 389.

¹¹ Strabo, Geography, XI, XIV, 4. Pliny the Elder, Natural History, VI, XV, 39. Ptolemy, Geography, V, XII, 1. Plutarch, Parallel lives, v. 2, Moscow, 1863 (Pompeii XXXIV). Agathangelos, "History of the Armenians", Movses Khorenatsi, "History of the Armenians", Yeghishe, "The history of Vardan and the Armenian war", "Zoranamak" (Military letter).

united it with the Albanian marzpanate¹².

Still in the pre-marzpanate period, since ancient times the border between Greater Armenia and neighboring Aghvank (arm. – Aghvank, Aluank, pers. – Arran, ancient gr. – Albania) was river Kur. This is evidenced by both the Greek-Roman and Armenian historians.

Strabo: «... Cyrus, which, rising in Armenia, immediately enters the above-mentioned plain, having received the Aragus, which flows at the foot of the Caucasus, and other streams, passes through a narrow channel into Albania. It flows however between this country and Armenia in a large body through plains, which afford excellent pasture. After having received several rivers... it discharges itself in the Caspian Sea»¹³, «...as far as the confines of Albania and Armeia, where the rivers Cyrus and Araxes empty themselves»¹⁴.

Ptolemy: "Armenia is terminated on the north by a part of Colchis, by Iberia, and Albania on the line which we have indicated as running along the Cyrus river..."¹⁵.

Strabo
1st century BC -
1st century AD

Ptolemy I-II
centuries AD

¹² Harutyunyan B. A., "The administrative and political condition of the north-eastern provinces of the kingdom of Greater Armenia in 387-451". To the elucidation of the problems of history and culture of Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia, v. I, Yerevan, 1991, pp. 35-36.

¹³ Strabo, "Geography", XI, III, 2.

¹⁴ Strabo, "Geography", XI, I, 5.

¹⁵ Ptolemy, Geography, V, XII, 1.

There are such mentions also in the works of Pliny the Elder, Plutarch, Julius Solin, Dion Cassius, Faustus of Byzantium, etc.

In the marzpanate period the name "Aghvank" was given not to the Aghvank Proper, which was in the left bank of river Kur, but to the whole area of the marzpanate, and since the second half of the fifth century the name Aghvank was almost always given to the interfluvium of Kur and Araks – the territory of Utik and Artsakh with its Armenian population and Armenian principalities¹⁶.

But the Aghvank marzpanate didn't have long history. The mighty rebellion of Vardanants in 451, further outbreaks in 480's made the Persian court grant broad autonomy to the subject regions. At the end of the V century the owners of the northeastern states of Armenia (Artsakh and Utik) Aranshahiks got a royal title from Persia: a kingdom headed by Aranshahik Vachagan was found. The king of Artsakh Vachagan was called Barepasht (pious) for his activity in building churches and schools. In the VII century the Aranshahiks were replaced by the Mihranyans, who had Persian origin, but later were Armenized. They kept the authority of the region in their hands for about two centuries and at the beginning of the IX century conceded it to the Aranshahiks.

The principalities of both Aranshahiks and Mihranyans inherited the administrative name of Aghvank, but it, on the whole, had a connection neither with the marzpanate once existed nor with Aghvank Proper. At the end of the VI century and at the beginning of the VII century the northern part of the Albanian marzpanate on the left bank of river Kur was divided into several small tribal principalities, which, being called after the names of the

¹⁶ Ulubabyan B., Episodes from the history of the eastern part of Armenia (V-VII centuries), Yerevan, 1981, pp. 115-116. The name Aghvank has the meaning of "field, flat land" in ancient Armenian and in later centuries it was spread over the region to the north of river Kur by the very Armenians.

tribes or ruling princely families leaving there (Lpins, Masktuts, etc), lost the collective name "Aghvank-Albania", which was already unnecessary for them. The name "Aghvank" remained associated only with the territory of the kingdom of Vachagan Barepasht, and subsequently only the right bank of river Kur was to be called Aghvank – a name, which being removed to the south from the north got simply a geographical meaning reminding about the marzpanate once existed and having no connection with the ethnic composition of the region's population¹⁷. The name "Aghvank" regarding Artsakh – Utik became the synonym, equivalent to the names used in that period and later in the works of the Armenian historians – "The Eastern land of Armenia", "North-Eastern land", "Albanian world", etc.

At the end of the VII century – at the beginning of the VIII century Armenia and the countries of the region were finally conquered by the Arabs forming the administrative territory of Armenia with the center of Dvin. That administrative unit, which survived more than one and a half centuries, was divided into four parts – The First, The Second, The Third and The Fourth Arminias: Artsakh was included in the First Armenia (see the picture on the 12th page). At the beginning of the IX century the principalities of Khachen and Dizak were especially influential in Artsakh and they headed the liberation struggle of the region against the Arabs. In that period all the attempts of the Arabs to dominate the highlands of Artsakh ended unsuccessfully.

The prolonged struggle of the Armenian nation for getting rid of the foreign domination and restoring the Armenian statehood ended with success: in 885 the Kingdom

¹⁷ To the elucidation of the problems of history and culture of Caucasian Albania and the eastern provinces of Armenia, v. 1, Yerevan, 1991, p. 41. Ulubabyan B., The Principality of Khachen in the X-XVI centuries, Yerevan, 1975, p. 39.

The Armenian eastern lands as a part of the power of the Armenian Bagratids (885-908)

of Bagratids was established. Artsakh was also included in the Armenian kingdom becoming more popular by the name Khachen, the Principality of Khachen since the X century. It is also evidenced by the fact, that the Emperor of the Byzantine Empire Constantine Porphyrogenitus VII addressed his correspondence to the "Prince of Khachen, Armenia"¹⁸.

At the first half of the XI century Armenia was subjected to incursions by the Seljuk Turks. In the second half of the XI century the Armenian world was under the domination of the Seljuk kingdom. The situation of Artsakh was also hard. The continuous battles against the Moslem tyrants were gradu-

ally enervating and disintegrating the region.

Since the halves of the XII century the whole Khachen, which was already divided into three princely branches at that time – Nerkin (Inner) Khachen, Haterk (or Central Khachen) and Tsar (or Verin (Upper) Khachen), was involved in the struggle against the Seljuks. As a result of the liberation war of Zakaryan princes at the end of the XII century the central and north-eastern areas of Armenia were liberated including Artsakh and a considerable part of Utik. During that period the principality of Artsakh-Khachen was a part of the liberated North-Eastern Armenia ruled by Zakaryans¹⁹.

But the economic and cultural growth in the liberated territories was inhibited by establishment of Mongol domination in Armenia. In 30-40's of the XIII century Armenia was seized by the Mongols, and the whole country, includ-

ing Khachen, became the victim of the incursions, swag-robbery and destruction of the Mongols.

The situation got worse in the XIV-XV centuries, when the hords of Tamerlane and later the hordes of Oghuz Turkic nomadic tribes of Kara-koyunlu and Ak-koyunlu were simply devastating the prosperous and rich settlements of Artsakh and slaughtering the narive princes and inhabitants.

In the XV-XVI centuries new forces came to political arena in the Near East – the Ottoman Sultanate and the Sefevide Persia. Being located between those two states, the Armenian Highlands became a scene for Persian-Ottoman fights. As a result Armenia was divided between those two powers for several times. The Eastern Armenia, together with Artsakh went passed Persia.

But, despite that fact, some principalities managed to restore their autonomous existence in the mountainous parts of Armenia, particularly in Artsakh. Those principalities were called "melikdoms" since the period of Sefevide Persia's domination (XVI century), and their hereditary governor-princes were called "Meliks". Those melikdoms were unique administrative-political units, which, recognizing the dominance of Persia, kept their de-facto sovereignty and had own military forces²⁰.

At the end of the XVII century – at the beginning of the XVIII century in Artsakh there were particularly powerful and influential the melikdoms of Giulistan, Jraber,

The Armenian eastern lands as a part of Zakaryan Armenia

¹⁸ Constantine Porphyrogenitus, About the Ceremonies of the Byzantine court, book II, ch. 48, Byzantine sources, v. 2, Yerevan, 1970, p. 151.

¹⁹ Liberation war of Karabakh in 1988-1994, Encyclopedia, Yerevan, 2004, p. 233.

* "Melik" is an Arabian word, which means king. It should be noted that the Persian authorities were enlarging the power of the Armenian Melikdoms using it against the Ottoman Empire.

²⁰ Leo, History of Armenia, v. 3, Yerevan, 1946, p. 499, 500.

Khamsa Union of the Artsakh melikdoms, XVIII

Khachen, Varanda and Dizak, which were known by the name of Melikdoms of Khamsa since the first half of the XVIII century, and their country was known as Khamsa or Land of Khamsa (in Arabian khamsa – from the word five). The territory of Khamsa extended «south from the borders of Gandzak up to river Araks, near the bridge Khudafirin»²¹. Currently the Republic of Mountainous Karabakh covers the territory of Khamsa union with some deviations.

The Meliks of Artsakh were seeking to get rid of the yoke of infidels, as for centuries they had had to confront not only the invasions of nomadic tribes, the troops of the Ottoman Empire and vast and often hostilely disposed detachments of neighboring Khans, but also the campaigns of the Persian army. And it is not accidental that at the beginning of the XVIII century it were they, who were head-

ing the liberation struggle of the Armenians against Persia and Ottoman Empire willing to liberate the Motherland from the foreign invaders with the Russian help.

But the Khamsa Melikdom's union was splited because of internal dissensions. Non-Armenian population masses, which had been transferred from Central and Minor Asia and Kurdistan and settled in the adjacent steppe regions still at the beginning of the XVI century, took

Five melikdoms of Khamsa Union

1. *Giulistan - Melik-Beglarian family*
2. *Jraberd - Melik-Israelian family*
3. *Khachen - Melik Hasan-Jalalian family*
4. *Varanda - Melik-Shahnazarian family*
5. *Dizak - Melik-Eganian family*

²¹ The same place, p. 746.

occasion of the created situation.

At the II half of the XVIII century, using the internal dissensions among the Meliks of Khamsa, with assistance of Shahnazar II - the Melik of Varanda, the head of the nomadic tribe Sarnjali²² (Turkic nomads) - Panah penetrated into the mountainous part of Artsakh, settled in Varanda an began to intrigue against the Armenian Meliks. As a result, long-lasting and fierce fights started in the region.

Though Panah couldn't completely destroy or subjugate the Armenian Meliks, he acquired a certain success.

Leo – Arakel Grigor Babakhanian (1860-1932), Armenian historian, writer, publicist, public figure born in Shushi.

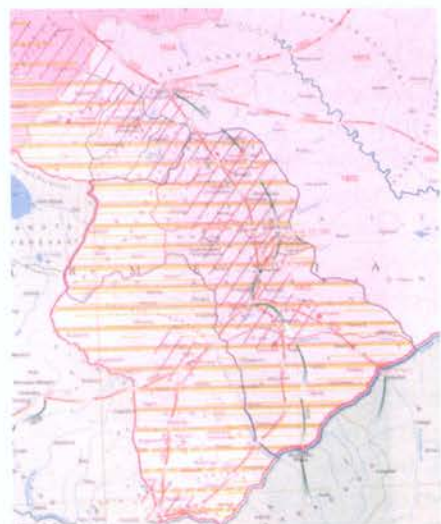
Leo: "It was a time when Panah Khan reached the peak of his fame conquering not only the whole Northern Karabakh, but also the whole Syunik...even to the borders of Nakhijevan. He established Karabakh Khanate out of all these territories"²³.

Russian researcher I. Segal also touched upon the **territorial coverage** of Karabakh "khanate". According to him, prior to the formation of the Khanate the borders of Karabakh were river Araks in the South, the merging point of Araks and Kur in the east, river Kur in the north and the Karabakh mountains in the west. Karabakh Khanate covered only a part of Karabakh including Jevanshir, Shushi, Jabrayil and a part of Zangezur provinces (uyezds) of Elisabethpol Governorate (guberniya) formed later, in 1967. As for the northern part of Karabakh, it was included in

²² The primary Azerbaijani "source" – Khan's vizier Mirza Jamal Jevanshir of Karabakh speaks about the origin of Panah: "The family of late Panah Khan originated from Dizak Jevanshir of the tribe Sarnjalu, one of the branches of Bahmanli tribe, which arrived from Turkestan since ancient times". **Mirza Jamal Jevanshir of Karabakh**. The history of Karabakh. Baku 1959. ch. III, p. 66.

²³ Leo, The history of Armenia, v. 3, Yerevan 1946, p. 762.

²⁴ Segal Z. I., Elisabethpol Governorate, "Kavkazskiy Vestnik" (Caucasian Messenger), 1902, p. 66.

Joining of Mountainous Kharabakh and Armenian Gandzak to Russian Empire in 1804-1813

Gandzak Khanate²⁴.

The XVIII-XIX centuries were an eventful period, when the Russian Empire was struggling persistently for conquering the Caucasus and Transcaucasia.

As a result of the 1804-1813 Russo-Persian War Artsakh-Karabakh passed to Russia in 1805 and this fact was fixed by the peace treaty of Gulistan signed between Russia and Persia on October 12, 1813.

By the treaty of Turkmenchay which was signed at the end of the Russo-Persian second war, on 10 (22) February, 1828, Yerevan and Nakhijevan Khanates also passed under the Russian dominion. According to that treaty the Armenians who lived in Persia

and who had been forcibly exiled from the Eastern Armeia to Persia since the beginning of the XVII century got an opportunity to return to the homeland. A small part of the Armenians, only a few hundred families, who had emigrated from Persia, domiciled in Karabakh.

Contrary to the expectations of the Armenians and the promise of restoring the Armenian independent statehood on the base of Karabakh melikdoms, the Russian Empire adopted a policy, which was quite unexpected for the Armenians and the autochthonic nations of the region. Firstly the melikdoms were abrogated with the establishment of Russian dominion. Then in order to completely cut the multinational region off from the political and cultural influence of Iran, Russia counted on the local Turks, who were openly competing with the Persians for gaining dom-

²⁴ See more in Sventokhovski T., Russian government, modernized elites and the formation of national identity in Azerbaijan\ Azerbaijan and Russia, society and state, M., 2001. (The reference is according to Manasyan A., Ghevondyan A., Mountainous Karabakh: how it has been... , Yerevan, 2010, p. 13).

inance in the region (Russia had an aim to Russianize the Moslem people of the Eastern Transcaucasia after estranging them from the Iranian cultural roots)²⁵. As a result the impostor Turkish Beys got the right from the Russian authorities by various means to rule the Armenian villages of Artsakh, were they carried out any kind of vandalism, robbery and burglary. The local Russian authorities, being bribed by the Turk beys, were silently tolerating the robbery and burglary.

The administrative-territorial policy of Russian Empire also wasn't reassuring.

Shushi, general view, the end of the XIX century

“Russia ... has done everything to split even the territory of the Eastern Armenia, to alienate its separate parts, so that nothing reminds of their wholeness”²⁶.

In March, 1828 by the decree of Emperor Nicholas I an Armenian **Oblast** (Province) was formed, which included only the Khanates of Yerevan and Nakhijevan, without Karabakh. According to the Tsarist bill of 1840 the Armenian Oblast was abrogated and a new administrative division was realized in Transcaucasia: **Georgia-Imeretia Governorate** with the center of Tiflis and Caspian Oblast with the center of Shamakhi were formed. A part of the Eastern Armenian territories was included into the **Georgia-Imeretia Governorate**, and some areas, including Karabakh - into the Caspian oblast.

²⁶ Ulubabyan B., The history of Artsakh since the beginning to our days, Yerevan, 1994, p. 180.

*Shushi, the building of the Social Assembly,
the end of the XIX century*

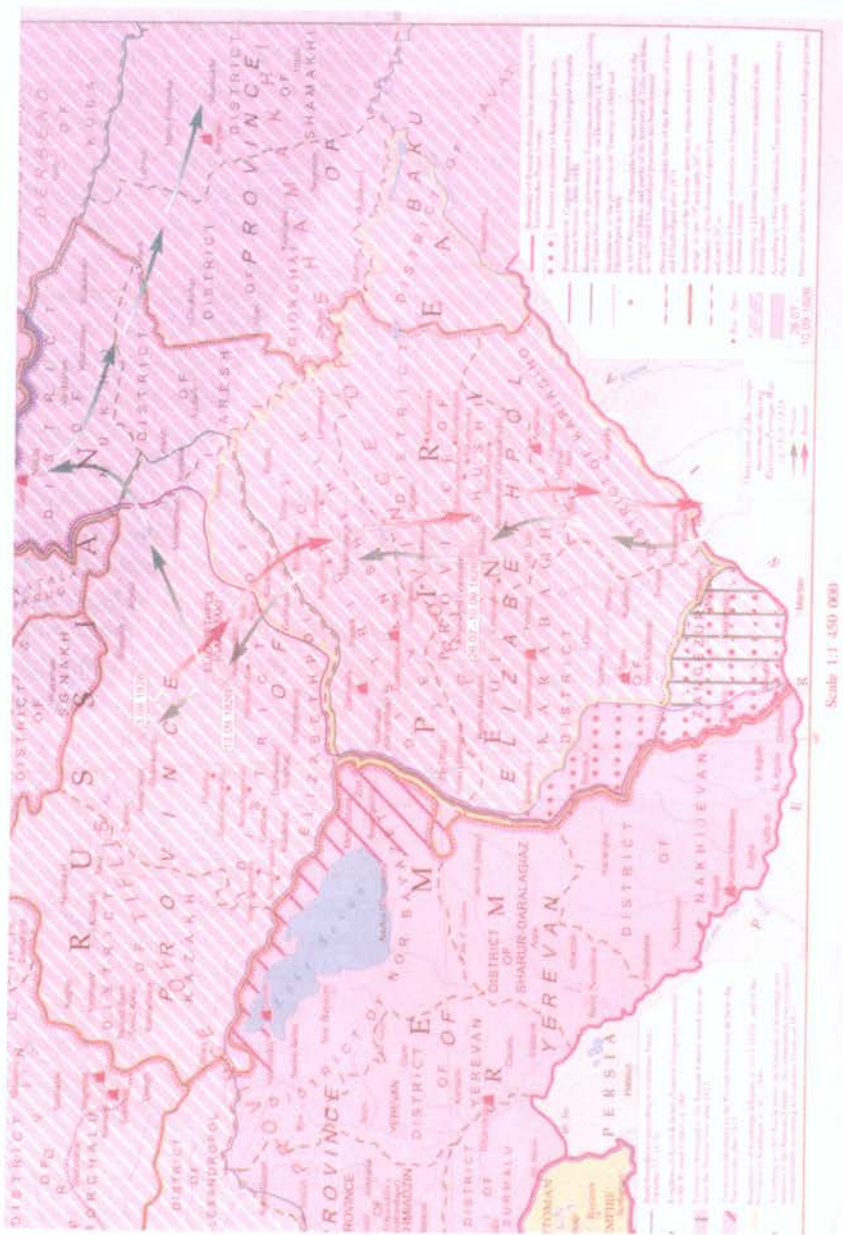
*The Central part of Shushi,
Khandamiryanz Theatre*

According to the new decree of December 9, 1867 about the "Reform of the governance of the Caucasian and Transcaucasian region" (began to function since January 1, 1868) Transcaucasia was divided into 5 Governorates – Tiflis, Kutaisi, Yerevan, Baku and Elisabethpol (the Armenian Gandzak was renamed Elisabethpol). A part of the Eastern Armenia's territory was included into the Yerevan Governorate, another part - into the Tiflis Governorate. A considerable part of the Armenian territories, including Zangezur and Karabakh, became a part of the Elisabethpol Governorate²⁷. In fact the whole mountainous part of Karabakh was included in the Elisabethpol Governorate: Giulistan was in the Elisabethpol uyezd, Jraberd – in the Jevanshir uyezd, Varanda and Khachen – in Shushi uyezd and Dizak - in Shushi and Karyagino uyezds. Such an administrative-territorial division with minor changes remained till 1917.

As for the ethnic composition of Artsakh the ancient sources mention that during the reign of the Armenian kings Artaxias and Zariadres (the II century BC) the pop-

²⁷ Nagorno-Karabakh. Historical reference, Yerevan, 1988, p. 16.

²⁸ Strabo, "Geography", XI, XIV, 5.

Mountainous Karabakh and Armenian Gandzak in 1813-1917

ulation of Armenia, including Artsakh, was monolingual that is they all were Armenian speaking²⁸. The medieval historians also testify that Artsakh wasn't only an ethnically Armenian region, but also had its peripheral Artsakh dialect of the Armenian language²⁹. The fact that the region was ethnically Armenian, is also mentioned in medieval Persian sources and in the memoirs of the European travelers³⁰.

The non-Armenian ethnic elements appeared in the lowland regions of Artsakh in the XVI century, from where later, in the second half of the XVIII century they intruded into the region's foothill and mountainous areas, which were populated solely by the Armenians.

Speaking about the events of the second half of the XVIII century, Leo notes: **"They (the melikdoms of Khamsa – A. A.) realized that an alien, hostile force invaded into the homogeneous Armeian population of Mountainous Karabakh bringing thralldom and misfortune"**³¹.

It should be noted that in order to create a prop for itself Sefevide Persia pursued the policy of transmigrating the nomadic tribes of Shia Moslem faith into the Transcaucasia and particularly into the Lowland Karabakh³² during the whole period of its existence. Besides as a result of the forcible deportation and transmigration of the Armenian population from Gandzak and a number of neighboring regions, organized by Shah-Abbas I at the beginning of the

²⁸ Adontz N., *Dionysius Thrax and Armenian Interpreters*, Petrograd, 1915, p. 187.

²⁹ To the elucidation of problems pp. 44-45.

³¹ Leo, the mentioned work, p. 757.

³² Babayan D., *Karabakh conflict, historical, juridical and other aspects, "21" century*, N 1(7), Yerevan, 2005, p. 21.

XVII century, as well as the acceleration of the subsequent process of turning the mentioned areas into territories, where nomads roam by the Turkic and Kurdish tribes, some of those areas (the plains near river Kur and the mountainous part) were almost emptied of the Armenians or desolated at the beginning of the XIX century.

Sefevide Persia's policy of turkifying and changing the ethnic composition of Lowland Karabakh, as well as a number of regions of the northern Artsakh and the north-western Utik, in essence, continued after establishing the Russian domination in the region. It is certified also by administrative-territorial recarvings of the region made by the Russian Empire during the XIX century. As a rule those recarvings were made without taking into consideration the national, ethnic composition and territorial belonging of certain regions. Moreover, it's quite obvious from the very example of Elisabethpol Governorate, that the Tsarist authorities recarved the regions of Mountainous Karabakh exclusively or predominantly populated by the Armenians and unifying them with the neighboring regions more densely populated by the Moslems, formed completely new administrative units – uyezds, in non of which the Armenians were predominant majority.

As a result of such administrative-territorial redivisions the newly formed governorates and uyezds got quite a different ethnic picture and had mixed and variegated national composition, basically with predominant Moslem population.

Parallel to this policy Russia silently tolerated and sometimes even assisted the

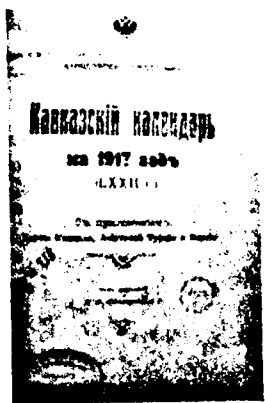

Transcaucasian Turks (during the tsarist rule they were called Caucasian Tatars, since 1937 - Azerbaijanis) in depopulating the Armenian villages, capturing and misappropriating them afterwards. So only during the Armenian-Tatarian clashes in 1905-1907 instigated by the Empire's special services a lot of Armenian villages were burnt and depopulated in Karvatchar and Kashatagh regions of Artsakh³³.

However, the non-Armenian masses have always been minority especially among the population of the mountainous part of Karabakh. The fact that the mountainous part of Karabakh was predominantly Armenian populated is certified by Russian, Turkish and Georgian sources of the XVIII-XIX centuries³⁴.

There are some data about the population of Artsakh at the beginning of the XX century in the bulletin of the Artsakh Diocese of the Armenian Apostolic Church. According to the bulletin of 1900 the Armenian Diocese of Artsakh had 157.240 parishioners³⁵ and according to the bulletin of 1912 – 206.768 parishioners³⁶.

There are statistical data about the population of Caucasus and also about the Artsakhian Armenians in "Caucasian Calendar". According to the data of 1916 Elisabethpol Governorate had 418.859 Armenians, the majority of which, about 273.000 people lived in the mountainous part of Karabakh, which was included in the Governorate (in Shushi uyezd – 99.000 people, in Jevanshir uyezd –

"Caucasian Calendar"
1917

³³ Manasyan A., Ghevondyan A., the mentioned work, p. 15.

³⁴ To the elucidation of problems pp. 45-46.

³⁵ "Ararat", Ejmiatsin, 1902, N 2 (February), p. 143.

³⁶ "Ararat", Ejmiatsin, 1914, N 7 (July), p. 637, N 8 (August), pp. 712-715.

³⁷ "Kavkazskiy Kalendar" (Caucasian calendar) – one of the most valuable directory publications of prerevolutionary Caucasus. It was published in Tiflis, under the General governing of the Caucasian governor-general, yearly since 1845 to 1917. It includes statistical, informative and address data about the whole Caucasian region.

³⁸ "Kavkazskiy Kalendar" for 1917, Tiflis, 1916, p. 190, 191, 194, 195.

about 22.000 people, in Karyagino uyezd – about 22.000 people, in Elisabethpol uyezd – about 69.000 people and in Ghazakh uyezd – about 62.000 people)³⁷. It should be noted that according to those data the Armenians were about the 32.8% of the governorate's whole population, while the Moslems were 61,4% (Tsarist authorities united all the nations and nationalities of the region professing Islam (the Transcaucasian Turks (Caucasian Tatars), the autochthonous Talishes, Lezgians, Tats, etc) under the collective name "Moslems – мусульмане")³⁸. Such an ethnic and demographic picture of the region was the result of Tsarist Russia's administrative policy and territorial re-carvings.

There is noteworthy information about the Armenian population of Artsakh in the data³⁹ related to 1917 given to the British military mission in Tiflis by the Armenian side. According to those data the mountainous part of Karabakh had about 240.000 Armenian population.

British archives also give trustworthy data about the population of Transcaucasia, including Karabakh. According to the British statistics of 1917 "Armenian Karabakh", that is the mountainous part of Karabakh (consisted partly of Ghazakh, Elisabethpol, Shushi, Jevanshir and Karyagino uyezds) covered about 13.850 square km area and had about 255.000 Armenian population (in Ghazakh uyezd – about 61.000 people, in Shushi uyezd – about 98.000 people, in Jevanshir uyezd – about 22.000 people, in Karyagino uyezd – about 22.000 people, in Elisabethpol uyezd – 52.000 people). The Armenians were the 75.46% of the population in the mentioned areas, the Moslems (about

³⁸ The same place, pp. 190-197.

³⁹ Gharibyan A., "On the national composition of Artsakh's population (according to the data of 1917), Oriental collection, v. 5, Yerevan, 2004, pp. 104-109.

⁴⁰ Armenia. Political and Ethnic Boundaries 1878-1948, London, Ed. Anita L. P. Burdett, 1998, p. 477, 479, 488.

72.500 people) were about 21.45%⁴⁰.

Finally the fact that Artsakh-Karabakh has always been the indivisible part of the Armenian land and has been Armenian populated, is corroborated also by thousands of historic-cultural monuments, the most of which exist up to now. In Artsakh there is no medieval Moslem shrine, no inscription which would certify that non-Armenian ethnic masses had lived there in that period or even earlier.

With this political, administrative and ethnic picture Karabakh entered 1917, which would be the beginning of a new era in the history of the region.

**ARTSAKH FROM
INDEPENDENCE
TO HISTORICAL
INJUSTICE.
1917-1923**

February Bourgeois Democratic Revolution, which took place in Russia in 1917, overthrew the **Romanov dynasty's 300-year-old** reign. The wave of revolution, which passed through the whole territory of the Empire, had wide resonance also in Transcaucasia. The newly established temporary government entirely changed the former governmental system of Transcaucasia. The **Caucasus Viceroyalty** was abolished and "The Special Transcaucasian Committee" (Особый Закавказский Комитет) was formed on March 9, 1917. By the instruction of the latter provincial, urban and rural Executive Committees were established in the region.

Executive bodies of local authorities were established also in Karabakh. On March 13, 1917 Karabakh Executive Committee was formed, which was to provide the vital activity of the region. Social-political life of the region became more active, Councils of deputies of workers, peasants and soldiers were also formed in Karabakh.

But initially the work of all those Committees and Councils faced serious obstacles. Firstly, the national composition of those Committees and Councils wasn't homogeneous and their aims also weren't the same. Besides, while the Armenians wanted to have possibly normal and peaceful relations with the neighboring Moslem population, the Turkish chauvinistic elements strove to drive a

* Special body of administrative-territorial management in the Russian Empire.

wedge between them and to provoke interethnic clashes. Because of hard economic conditions of the region, frequent closure of Shushi-Yevlakh road by the Transcaucasian Turks, the sharpening problem of food supply of the population, anarchy and the spreading banditry and plunder the situation of the region was getting worse day by day. In such conditions Karabakh Executive Committee was, in essence, unable to solve the problems of the region.

October Socialist Revolution (1917) changed the political situation in the entire country. It was hard time for Transcaucasia, including Armenia. On November 15, 1917 the three nations of Transcaucasia – the Armenians, the Georgians and the Transcaucasian Turks formed a new governmental body – the Transcaucasian Commissariat on the principle of national party representation. But here also there was mutual distrust and enmity because of national-territorial serious controversies and political contradictory positions.

The created situation became more alarming because the Russian troops began to **abandon** the Caucasian front since November, 1917. The Turkish army was pursuing the retreating Russian troops. In January, 1918 the escape of the Russian soldiers got terrifying dimensions. It should be also noted that in that period the Transcaucasian Sejm*, which united the Transcaucasian nations, had neither real power nor any wish (the Caucasian Tatars and the Georgians led Turkish-oriented policy) to resist the external enemies, in this case - Turkey.

In such a situation the fate of the Armenians of the Eastern Armenia was in a real danger. In that period there was virtually anarchy in Artsakh-Karabakh: the Russian

* Transcaucasian Sejm – representative and legislative body of state power in Transcaucasia convened by the Transcaucasian Commissariat in Tiflis, February 10 (23), 1918.

military units of the region had withdrawn, Karabakh was in a blockade and the problem of food supply was increasing day by day. The situation became more unbearable because of the Tatar gangs, who being armed by the weapons and ammunition captured from the Russian withdrawing army and being inspired by the success of the Turks in the Caucasian front attacked the Armenian population in different parts of Karabakh, instigated Armenian-Tatar bloody fights.

At the end of December, 1917 “The temporary Council of the Armenian Revolutionary parties and organizations in Karabakh” was formed in Shushi (later it was renamed “Interparty Bureau”), which was to coordinate the legislative and executive authorities of the region and function till the pan-Armenian congress was convened in Karabakh. In order to keep peaceful relations with the neighboring Moslems “The Armenian-Tatar Committee” was formed in Shushi, which was to act instead of the Provincial Executive Council⁴¹. Despite of some positive steps the newly formed bodies couldn’t change the hard situation of the region.

The continuous blockade, the problem of food supply and the attacks and plunder of the population by the Turkish-Tatar bands kept the whole region in tension. It was urgent to organize and strengthen the self-defense of Karabakh people. The Armenians of Karabakh had to rely on their own forces only. They also hoped that the “Shushi” regiment composed of the Artsakhyan soldiers from the Russian army would come to Karabakh, but its arrival was being delayed for various reasons.

The hasty retreat of the Russian troops created favorable conditions for realization of the pan-Turkic long-range goals. In 1918 the Turkish army started a wide-front

⁴¹ Ishkhanyan E., Mountainous Karabakh in 1917-1920, Yerevan, 1999, pp. 81-84.

attack in order to capture the whole Transcaucasia. The Turks forced to accelerate the secession and complete alienation of Transcaucasia from Russia, which would make it easy to realize their plans. On April 9 (22), 1918 under the Turkish pressure the Transcaucasian Sejm announced about the independence of Transcaucasia and its secession from Russia. The Transcaucasian Democratic Federative Republic was established, which, however, didn't exist long and was collapsed on May 26.

At the end of May, 1918 three republics declared their independence in Transcaucasia: the Republic of Georgia – on May 26, the Republic of Azerbaijan – on May 27 and the Republic of Armenia – on May 28. But if in the case of Armenia and Georgia we may assert that they were restoring their state independence, as both of them had centuries-old history of statehood, then an “Azerbaijan state” appeared in the historical arena for the first time. It should be also noted that Azerbaijan (Azerbaijan Democratic Republic - ADR) was self-declared and the Musavat* government was established in Gandzak, not in Baku – the proclaimed capital of the republic, as the political legal authority of Baku was Baku Commune, largely supported by the Armenians.

As for the name of the State, the name “Azerbaijan” wasn't chosen accidentally. That name had nothing in common with the proclaimed territory of the newly created state. Those territories had never been called Azerbaijan in history. “Atropatene-Azerbaijan” was the name of the Persian province located to the south from Araks river about which there are a lot of mentions in the antique and medieval sources⁴². That fact is evidenced also by numerous maps from the ancient period (see the maps at the end

* Musavats – members of the Azerbaijani nationalist party “Musavat” (“Equality”), arisen in 1911 in Baku and based on the ideas of pan-Islamism and pan-Turkism.

⁴² Galichian R., *The invention of history: Azerbaijan, Armenia and the showcasing of imagination*, London, Yerevan, 2009, pp. 9-19.

Ibn Hawqal's map of Armenia, Azerbaijan and Arran (Albania), which shows their relative positions. Arran is north of the Araks and Kura rivers, while Azerbaijan is south of the Araks river. From Ibn Hawqal's Surath ul-Ardh, BNF Paris, MS Arabe 2214, p. 58, 1145 A.

of the book). The choice and misappropriation of the name "Azerbaijan" for the newly created republic had a long-range goal – to legitimize the Turkish pretensions towards the historical northern part of Iran – Atropatene-Azerbaijan⁴³. Besides, the very name of the state gave birth to a new "nation" called Azerbaijani in 1930s.

Initially territorial serious disagreements arose among the newly created Transcaucasian Republics. The Democratic Republic of Azerbaijan, established on the Turkish initiative, raised territorial pretensions towards the all regions of bordering states, which had Moslem population. In particular Azerbaijan announced about its right towards the Eastern Transcaucasia and the whole Elisabethpol Governorate, including Karabakh and Zangezour despite the fact that those territories were out of its control.

*"The Armenians were the national support of the authorities in Baku and Shushi till the Turkish military intervention, and it is naturally, that in 1918-1920 the ethno-political conflict between the Armenians and Caucasian Tatars - the two main communities of the Eastern Transcaucasia, was actually on the national - state status of the whole region. It means that Karabakh conflict hadn't existed until the Turkish intervention. There was an ethno-political conflict between the Caucasian Tatars and the Armenians on the national-state structure of the entire Eastern Transcaucasia. The correlation of ethno-political forces in the Eastern Transcaucasia in 1917 excluded the formation of the national state of the Caucasian Tatars there, if there wasn't the foreign interference"*⁴⁴.

⁴³ Bartold V., Works on the history of Caucasus and Eastern Europe, Moscow, 1963, v. 2, p. 1, p. 703.

⁴⁴ Manasyan A., Ghevondyan A., Mountainous Karabakh.... The mentioned work, p. 18.

In June, 1918 the negotiations between the Armenian and Moslem national councils showed, that the Azerbaijani side, without even having control over the Armenian regions, was ready to "give" Karabakh the status of "free canton" within Azerbaijan at best, while the Armenian side insisted on the unification of Karabakh to Armenia⁴⁵. This is where the Karabakh problem in modern perception comes from.

Unlike the government of the Republic of Armenia, which was trying to solve the issue of Karabakh purely in diplomatic way and expected that the unification of Karabakh with the RA would be fixed by the Constantinople (subsequently Paris) Peace Conference, and that's why it was trying to abstain from active actions, the Musavat Government of Azerbaijan immediately attempted to seize Karabakh trying to occupy it until the decision of the Conference.

The occupation of Karabakh was not a simple issue for Azerbaijan and its protector Turkey: it was the main goal on the way of the Pan-Turkish aspirations.

"The Ottoman Turkey and the newly created Azerbaijan should have united becoming a great Turkish state – the axis of the huge area from the Balkans to Middle Asia. In this case Armenia was exactly on the way connecting Turkey and Azerbaijan... After the defeat at Sardarapat and the Batumi Conference the Turks probably thought that it would be impossible for them to liquidate

The consiliation commission, Karabakh, 1918

⁴⁵ Ghazanchyan R., To the prehistory of self-determination of Mountainous Karabakh, Moscow, 1997, p. 7, 8, Mountainous Karabakh in 1918-1923 (collection of documents and materials), Yerevan, 1992, p. 16.

the Armenians of their way at once and completely, and that it was necessary to be satisfied temporarily with opening a corridor, which was the zone of Nakhijevan-Zangezur-Artsakh"⁴⁶.

In those days it was already clear that the Government of Azerbaijan and the Turkish regular army in Gandzak headed by Nuri Pasha*, were seriously planning to annex Artsakh to Azerbaijan as soon as possible. It was also clear that the Republic of Armenia, which wasn't still recovered from the Armenian Genocide and the consequences of the war and had also other internal and external problems, didn't temporarily have any opportunity to take the population of Karabakh under its protection.

In such a situation on July 22, 1918 the first congress of the plenipotentiaries of Karabakh population was convened in Shushi. The congress declared Artsakh-Karabakh as an independent administrative-political unit and elected the National Council and the Government of Karabakh.

In the declaration of Karabakh People's Government, adopted on July 24, it was said: *"With healthy instinct peculiar to the nation the Armenian population of Karabakh have decided not to wait for the arrival of the brotherly force, which was to set them free from the chains... In this way we can realize one of the grandiose ideas of the Russian Revolution – the realization of the right of nations to self-determination"*⁴⁷.

The government of Mountainous Karabakh started to act immediately, as well as it undertook the establishment

⁴⁶ Ulubabyan B., The Survival Struggle of Artsakh, v. 1, Yerevan, 1993, p. 23, 24.

* Nuri Pasha Killigil (1881-1949) - Turkish military leader, commander of the Caucasian Islamic army, the step-brother of the military minister of the Ottoman Empire – Enver Pasha – one of the main organizers and executioners of the Armenian genocide in 1915.

⁴⁷ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 14.

of local authorities. Thus, with the creation of Karabakh People's Government the formation process of the Armenian independent power of Karabakh ended, and since 1920 Karabakh functioned as an independent administrative-political unit with all the necessary attributes of sovereignty. Of course, this was a temporary step, until it would be possible to reunify Karabakh with its Motherland. Nevertheless, Azerbaijan had no intention to abandon its plan of seizing Karabakh.

But firstly the newly created Azerbaijani state had to establish itself. Because of the absence of sufficient political, military and economic potential, it was simply impossible for Azerbaijan to do it alone. The Democratic Republic of Azerbaijan would never be established as a state if Turkey did not intervene and incurse into Transcaucasia.

On September 15, 1918, after three months of fierce battles, the Turkish regular army occupied Baku, overthrew the Baku Commune, and after the massacre of more than 30.000 Armenian population of the city (it was, in essence, the continuation of the Armenian Genocide in the Eastern Armenia), they handed the authority to the Azerbaijani Musavat Government. Here is how on the Turkish bayonets the Republic of Azerbaijan was established.

The defence of Baku from the Turk-Tatars, Armenian volunteers, 1918

The entrance of the Turkish army to Baku. 15.09.1918

"As a result of Turkey's military intervention the illegitimately appeared Democratic Republic of Azerbaijan (ADR) became a reality. It

The Armenian massacres in Baku, 1918.

was the first pre-Cyprus experience of creating new Turkish states on the foreign ethnic territories through military intervention and annihilation of non-Turkic population"⁴⁸.

After the successful military intervention in Transcaucasia and seizure of Baku the Turkish troops moved to Artsakh incinerating numerous Armenian villages on their way. It should be noted that in 1918-1920's the Turk-Tatars slaughtered more than 70.186 people in Geokchay, Shamakhi, Ghuba, Baku, Lenkoran and Jevat uyezds, the 48.673 of which were slaughtered in Baku⁴⁹.

The efforts of the Turkish command to subdue Karabakh to Azerbaijan in "peaceful" way had no success. Despite the threats of the Turkish command, blockade and the hard situation in the region the local self-defense forces had firmly decided to keep their fatherland inaccessible. The second (September 8-10) and the third (September 18-22) Congresses of the Armenians of Artsakh categorically refused to lay down arms, obey Azerbaijan and recognize its authority⁵⁰. As Turk-Tatars couldn't reach their goal in that way, their united forces invaded Mountainous Karabakh on September 22. On September 24 the Turkish military forces entered Shushi. In spite of that Artsakh didn't give in and continued to struggle against the enemy.

⁴⁸ Manasyan A., Karabakh conflict: key concepts and chronicle, Yerevan, 2005, p. 86.

⁴⁹ NAA, f. 149, l. 1, c. 46, pp. 2-8, c. 133, p. 19, also f. 57, l. 3, c. 512, pp. 1-2, f. 409, l. 1, c. 2634, pp. 1-2. The reference is according to Stepanyan G., The massacres of the Armenians and the self-defensive battles in Baku governorate in 1918-1920, Historical-Philological Journal, N 3, 2008, p. 46, 47.

⁵⁰ Ishkhanyan E., the mentioned work, p. 200, 201, 211, Simonyan H., The Time of Andranik, book 2, Yerevan, 1996, pp. 384-386.

In Autumn, 1918 it became known that the German alignment, including Turkey, suffered a defeat in the World War I. The Armistice of Moudros concluded on October 30 forced Turkey to withdraw its army from Transcaucasia and also from Karabakh. After the departure of the Turks the British troops took their place.

Contrary to the expectations of the Armenians, entering Artsakh the British command initially took a biased position supporting the Turk-Musavats. Such a position of the British wasn't accidental at all.

"The British took into account the military-strategic importance of Azerbaijan, especially its natural resources and first of all the oil. Openly taking Azerbaijan's side, England started to support also its annexationist goals towards Armenia and the Armenian people"⁵¹.

Supporting the pretensions of Azerbaijan and being totally indifferent towards the fate of the population of Artsakh, the British demanded from them to recognize the hegemony of Azerbaijan and to obey it. The development of events in Karabakh showed that the assurances of the British as if the territorial problems would be solved at Paris Peace Conference and that the use force "would seriously affect the issue of the Armenians, when it was discussed at the Peace Conference"⁵², were mere words. Believing the assurances of the British Andranik', who was in Zangezur, stopped his military campaign to Karabakh, while the Azerbaijanis continued to commit violences

⁵¹ Simonyan H., the mentioned work, pp. 468, 469.

⁵² The same place, p. 460.

* **Andranik Ozanyan** (1865-1927) – Military Commander, one of the leaders of the Armenian national liberation movement at the end of the XIX century – at the beginning of the XX century, national hero of the Armenian people.

being encouraged by the indifference and connivance of the British.

The situation in the region got worse when on January 15, 1919 the Government of Azerbaijan, with the consent and support of the British, formed a temporary General-Governorate from Zangezur, Shushi, Jevanshir and Jabrayil uyezds and appointed Khosrov bek Sultanov as a General Governor. The latter was Kurdish in nationality and was a furious anti-Armenian. Enjoying the full support of the British Sultanov intended to conquer Karabakh and subjugate it to Azerbaijan.

The population of Atrskh initially refused to recognize the General-Governorate of Sultanov, moreover, they demanded from the British mission to "*drove out both Sultanov and the Azerbaijani army from Karabakh*"⁵³. But the British command ignored them and together with the Musavats continued to demand from the people of Karabakh to obey Sultanov, which meant to recognize the hegemony of Azerbaijan.

"I warn that any excess against Azerbaijan and its General-Governor is an act against England. We are so powerful that can force you to subjugate"⁵⁴, - said the Colonel of the British mission D. Shatelwort at the meeting in Baku with the Chairman of the National Council of Karabakh A. Shahnazaryan and the Mayor of Shushi G. Melik-Shahnazaryan.

Nevertheless the Armenians of Karabakh were firm. The 4th (February 10-20) and the 5th (April 23-29) Congresses of the plenipotentiaries of Karabakh population

⁵³ Ishkhanyan E., the mentioned work, p. 336.

⁵⁴ "Herald of the Armenian archives", 1989, N 1, pp. 97-101, Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 135-139.

strongly rejected to recognize the authority of Azerbaijan announcing once more that the region was the inseparable part of the independent Republic of Armenia.

"From the viewpoint of the self-determination of peoples, - it was said in the resolution of the 4th Congress, - the Armenian population of Karabakh respects the right of self-determination of the neighboring people, and at the same time it strongly protests against the attempts of the Azerbaijani government to violate this principle towards the Armenian Karabakh, which has never recognized and will not ever recognize the authority of Azerbaijan"⁵⁵.

The resolution of the 5th Congress stated: «The political, historical, cultural-legal and especially economic terms of the Karabakh Armenians can never be a basis for imposing the Armenian people to accept even a temporarily administrative form of the Azerbaijani authority.

On these grounds the 5th Congress of the Armenians of Karabakh finds it impossible to accept the administrative form which has any connection with Azerbaijan"⁵⁶.

As the authorities of Azerbaijan couldn't capture Karabakh through threats and ultimatums, they turned to drastic actions. Since the halves of July, 1919 Azerbaijan started to concentrate new forces in the frontie regions of Karabakh destroying the Armenian villages⁵⁷. As a result, Karabakh appeared in a very hard situation: the blockade, social-economic hard situation, starvation and the diseases on the one hand and the invasions, destructions, violence and the massacres of the Armenians by the Turk-Tatars on the other hand. In such a situation the population of Artsakh, not receiving substantial assistance from the Republic of Armenia and not having sufficient forces and re-

⁵⁵ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 79, 80.

⁵⁶ Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 162-164.

⁵⁷ "Kavkazskoe Slovo" (Caucasian word), 01.08.1919, 10.08.1919: Tumyan H., the events in Mountainous Karabakh in 1917-1920. Khorhrdayin Karabakh (Soviet Karabakh), 10.11.1989.

sources to protect the region from the enemy, had to find a way out of the situation alone.

Adopting the policy of subjugating Artsakh by all means, Sultanov was intensifying the pressures over the Armenians of Artsakh more and more. In those days the plenipotentiaries of Karabakh population were preparing for the 7th Congress to find a way out of the created hard situation. The Congress was convened in the village Shosh, in Varanda (one of the regions of Artsakh) on August 13, 1919. The next day, on August 14 Sultanov gave an ultimatum to the Congress demanding to accept the agreement worked out by Baku in 48 hours; otherwise he threatened to apply to the force of arms. At the same time, in order to put more pressure upon the Armenians, the muzzles of the cannons in Shushi were directed to the Armenian district of the city and the village Shosh by Sultanov's order⁵⁸. **In the created situation, in order to avoid bloodshed and with the hope that Karabakh issue would finally be solved at Paris Peace Conference, the Commission elected by the Congress was forced to sign a temporary agreement with the Government of Azerbaijan on August 22⁵⁹.**

According to the agreement «the mountainous part of Karabakh, namely Shushi, Jevanshir and Jabrayil uezds (Dizak, Varanda, Khachen and Jraberd) populated by the Armenians temporarily considered itself within the Republic of Azerbaijan⁶⁰ until the issue was finally solved at the Paris Conference. It was fixed in the agreement that the leadership of the Armenian regions must be appointed from the Armenians, a Council of the Armenians and Moslems would be established adjacent to the General-Governorate of Karabakh, and only by the consent of the

⁵⁸ "Kavkazskoe Slovo", 28.08.1919.

⁵⁹ NAA, f. 57, l. 5, c. 202, pp. 3-4. Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 323-327.

⁶⁰ The same place.

Council it would be possible to move the military units in the Armenian districts and so on.

However, the August temporary agreement provided only a brief calm for the Armenians of Artsakh. A member of Karabakh National Council H. Tumyan wrote in his memoirs⁶¹: "It took a month to be clear that this "agreement" is only a sheet of paper for Azerbaijan". The temporary agreement wasn't enough for Azerbaijan: it didn't reject the intention of finally subjugating Karabakh and continued its annexationist and slaughtering policy.

Azerbaijan concentrated a great number of forces in Karabakh strengthening its positions in the important strategic places of the region and at the same time trying to disarm the people. In such a situation the Armenians of Artsakh had nothing else to do, but organizing a self-defense. At the beginning of March, 1920 the "Ashkhatavor" published in Tiflis wrote that it wasn't necessary to be a prophet to understand that "Karabakh is on the eve of bloody carnages, as it is beyond doubt that the indigenous Armenians will never agree to be a victim of the Turkish yataghan"⁶². On the other hand it was also clear that Azerbaijan in its turn wasn't going to give up its annexationist plans.

The bloody events didn't make wait long. On March 22 Azerbaijan started a large-scale attack on Karabakh meeting a serious resistance by the Armenian self-defense forces⁶³. In March 1920 the most tragic events took place in Shushi. On March 23 the Musavat Army, headed by Sultanov, organized the slaughter of the Armenian population of Shushi. The Moslem mob, possessed by blood lust and thirst for plunder, ruthlessly exterminated, burnt, destroyed and plundered the Armenian part of the city for

⁶¹ Tumyan H., The events..., Khorhrdayin Karavakh, 10.11.1989.

⁶² Ashkhatavor (Tiflis), 05.03.1920.

⁶³ Tumyan H., The events..., Khorhrdayin Karavakh, 11.11.1989.

three days. About 8000 Armenians were slaughtered out of the 23 thousand Armenian population of Shushi⁶⁴, the others found refuge in other parts of Artsakh. During March 23-26, 1920 the Armenian part of Shushi was wholly incinerated and completely destroyed.

Z. Melik-Shahnazaryan, who took part in the military actions in Karabakh, mentions in his memoirs, that Baku intended to finally solve the problems of Karabakh in spring, 1920 in order to confront afterwards the invasion of the Soviet Red army in the region, and in case if the latter won, deserted Karabakh would be in their hands anyway⁶⁵. Though the Musavats failed to completely break the resistance of Artsakh population, as a result of the massacre in Shushi the Armenian population of that ancient Armenian city – the spiritual-cultural and economic important center in Transcaucasia, was exterminated.

The military actions and ferocities of Azerbaijan towards Artsakh-Karabakh served as a basis for the Armenians of Artsakh to denounce the agreement signed in August. The 9th Congress of the plenipotentiaries of Karabakh population convened on April 25, 1920, acting on the premise that the temporary agreement with the Government of Azerbaijan had been breached by the assaults of the Azerbaijani troops on the Armenian population of Shushi and the villages, denounced the temporary agreement and declared the unification of Mountainous Karabakh with the Republic of Armenia as its inseparable part. In this way the people of Artsakh stated once more the fact that they found it impossible to be within Azerbaijan, and only with their **Motherland** and within it they could ensure normal vital activity.

The events of 1918-1920 showed that the Turkish-Musavat tandem failed to break the resistance of the Ar-

⁶⁴ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 416.

⁶⁵ Melik-Shahnazarov Z., Notes of a Karabakh soldier. Yerevan, 1995, p. 46.

menians in Karabakh, otherwise the Turkish plan of extermination of the Armenians would be successfully implemented in that Armenian region too, and the Karabakh issue, as such, wouldn't simply exist with the logic "there is no person, there is not a problem".

*"...Having neither political, administrative, economic control and nor any historical right over Mountainous Karabakh the Republic of Musavat Azerbaijan, which became the political instrument of pan-Turkism, made absolutely groundless territorial claims demanding from the international community to recognize its sovereignty also in Mountainous Karabakh"*⁶⁶.

It was clear from its map of territorial claims to the League of Nations (see the maps, pp. 52, 53) that Azerbaijan pretended to have the 60 percent of the territory of Transcaucasia in the boundaries of prewar Russian Empire, including Artsakh and Zangezur, even Kars oblast. But on November 20, 1920 the League of Nations refused Azerbaijan's application to join the organization. The reason for the refusal was one – besides the fact that the Azerbaijani government was not stable, it had territorial controversies with the neighboring states, particularly with Armenia, and its sovereignty didn't extend to the territories it pretended to⁶⁷.

Though the League of Nations recognized Azerbaijan's sovereignty neither over Mountainous Karabakh, nor

⁶⁶ Manasyan A., Ghevondyan A., the mentioned work, p. 25.

⁶⁷ League of Nations. The Records of the First Assembly. Meetings of the Committees II. Geneva 1920: p. 173, 174. See in details about the League of Nations and the Armenian-Azerbaijani territorial controversies – Barseghov Y., Mountainous Karabakh in international law and world politics, v. 1, 2008, Moscow, p. 574, v. 2, 2009, Moscow, pp. 196-199.

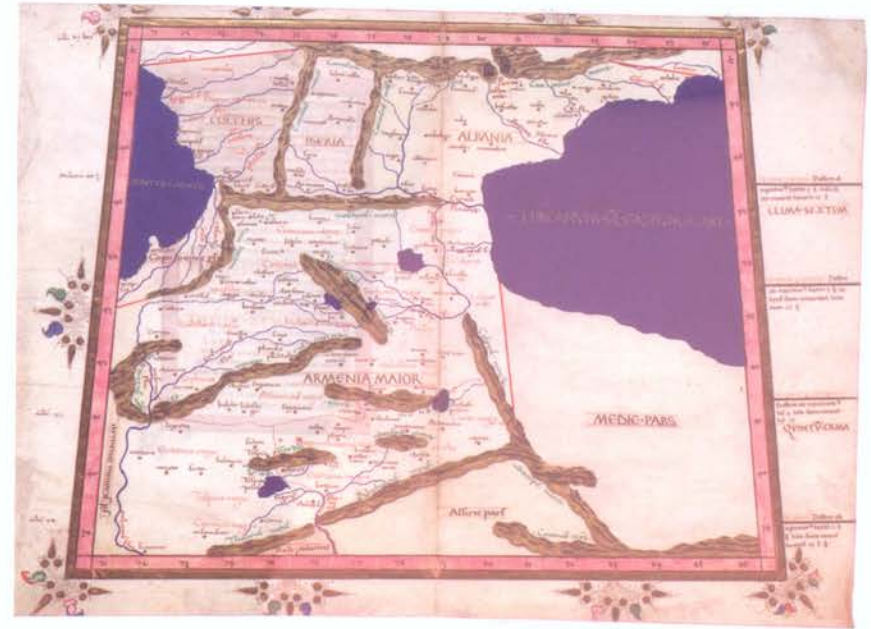
over other Armenian regions, however, those territories were recognized as controversial because of the pretensions of the Baku authorities.

The created political situation was drastically changed by the entry of Soviet forces in the region. On April 28, 1920 the 11th Red army of Soviet Russia entered Baku, abolished the Democratic Republic of Azerbaijan established by the Turkish army and founded a new – Soviet Azerbaijan. Thus the Democratic Republic of Azerbaijan left the historical arena not being de jure recognized by the League of Nations and without having recognized borders.

In that period the Soviet authorities didn't find it possible to found the national state of the local Turks – Caucasian Tatars in the Eastern Transcaucasia. The region was the common homeland of numerous autochthonous nations – the Armenians, the Talishes, the Lezgians, the Tats, the Udi people, etc, and Baku didn't have a Turkish-Tatar appearance even after the massacres by the Turkish troops. In order to solve the national issue it was needed a new model in the face of international, nonnational Azerbaijan, which would be an example of socialist friendship and brotherhood of nations for the whole soviet area, as well as a platform for spreading the “Red revolution” to the east.

“First of all the Iranian Azerbaijan was under the breech-sight, and in that context it becomes clear why the Bolsheviks, following the Turks, left the name of the new republic Azerbaijan. The Bolsheviks took from the Turks the idea of “Great Azerbaijan” in order to realize it “in the red version”. The alienation of the huge territories in favor of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan in another form wouldn't have “a reasonable explanation””⁶⁸.

⁶⁸ Manasyan A., Ghevondyan A., the mentioned work, p. 29.

1467

Caucasus.

Nicolaus Germanus after Claudius Ptolemaeus. *Cosmographia Claudii Ptolemaei Alexandrini.*

<http://www.polona.pl/>

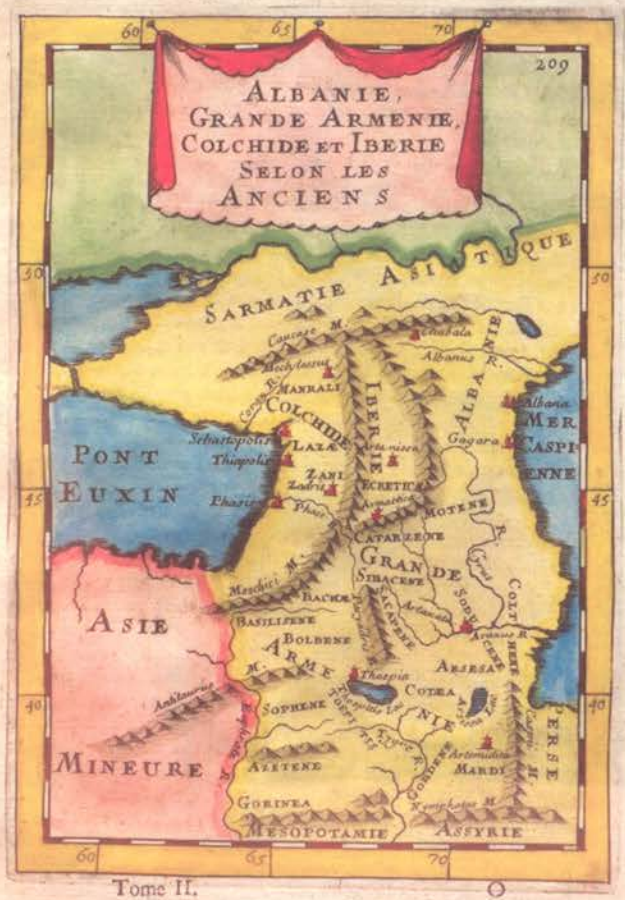
1538

Caspian Sea Region -- Armenia, Sarmatia, Scythia, Persia Assyria, etc.

Caius Julius Solinus

<http://www.raremaps.com>

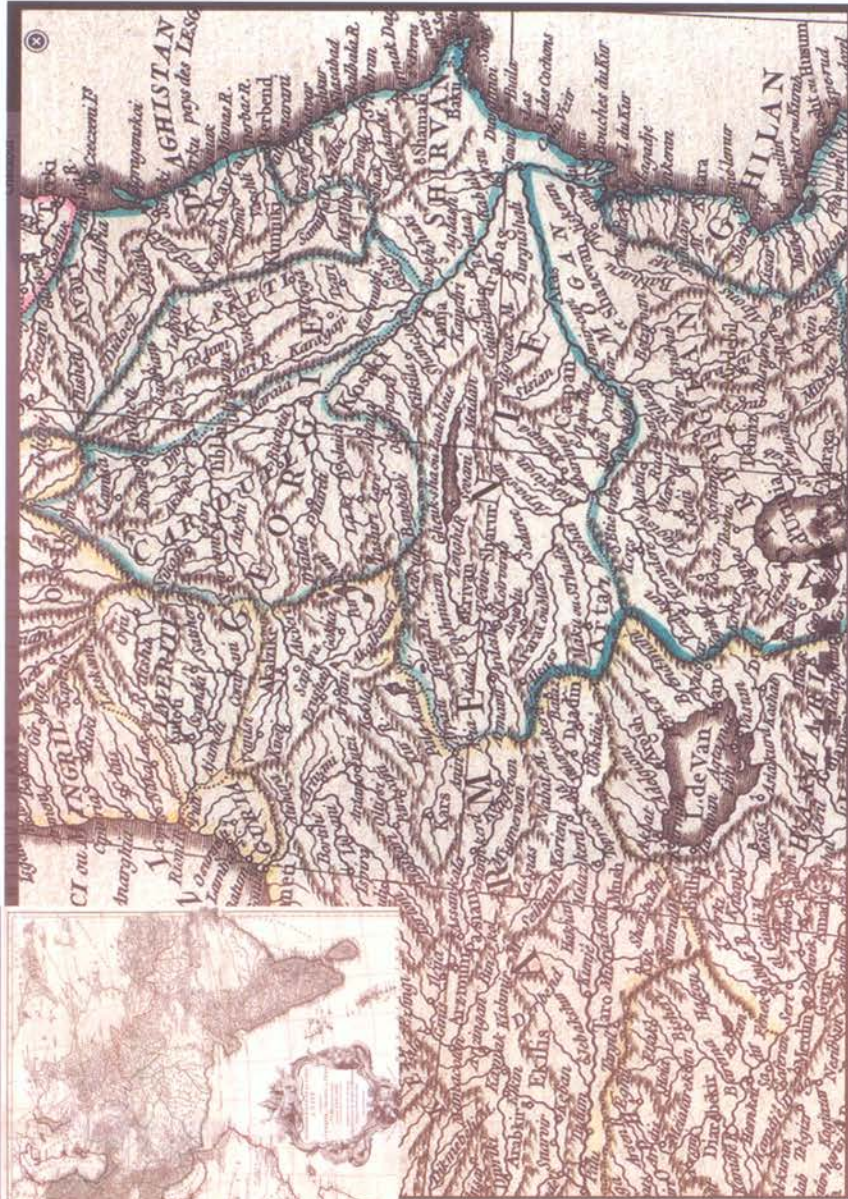
DE L'ASIE. 209
 FIGURE LXXXIX.

1683
 Albania, Great Armenia, Colchis, Iberia.
 Alain Manesson Mallet. Description de L'Univers
<http://www.columbia.edu/>

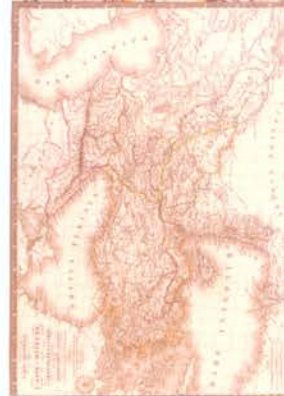
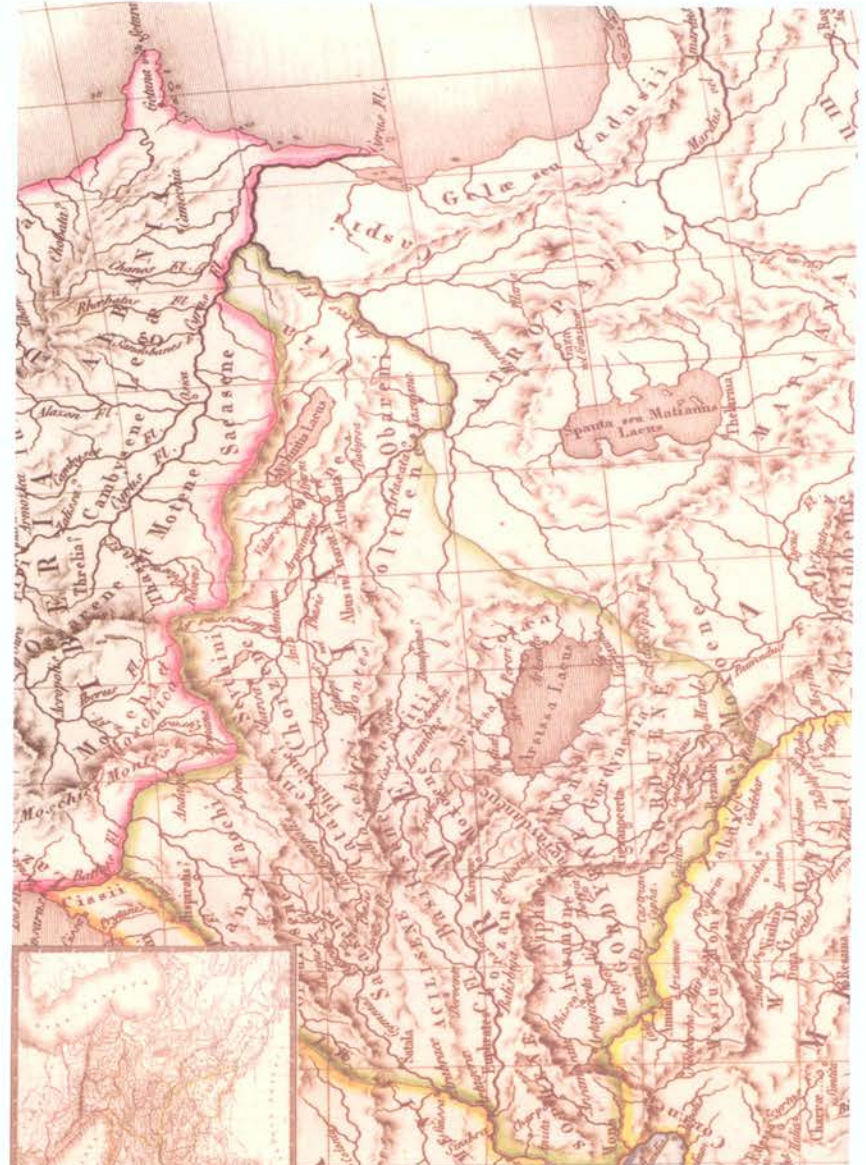

1724
 Map of Persia
 De L'Isle, Guillaume.
<http://www.geographicus.com/>

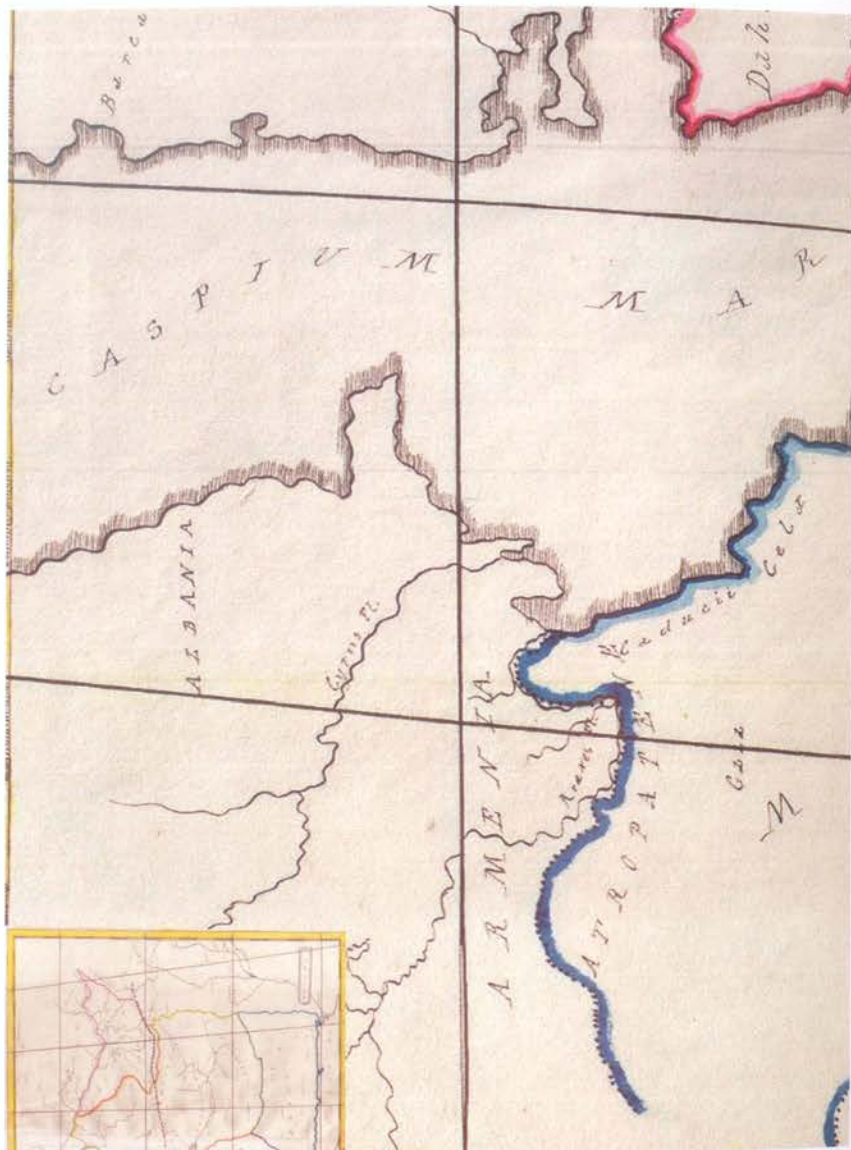
1751

Wall Map of Persia, Arabia, and India
 Jean Baptiste Bourguignon d'Anville.
<http://www.geographicus.com/>

1822

Map of Asia Minor, Armenia, Syria, Mesopotamia
 and Caucasus
 Brue, Adrien-Hubert.
<http://www.davidrumsey.com>

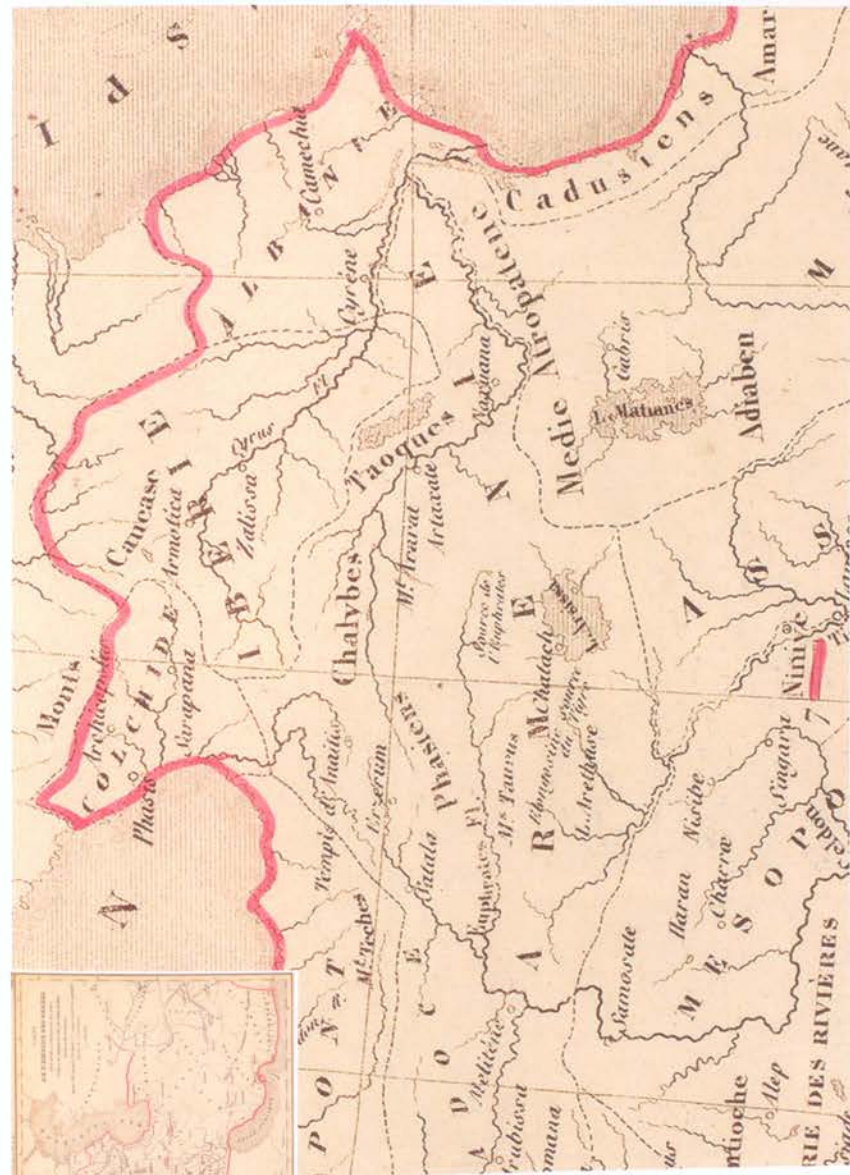

1823

Oriens (Manuscript Map of Persia
in Antiquity (Iran, Iraq, Afghanistan))

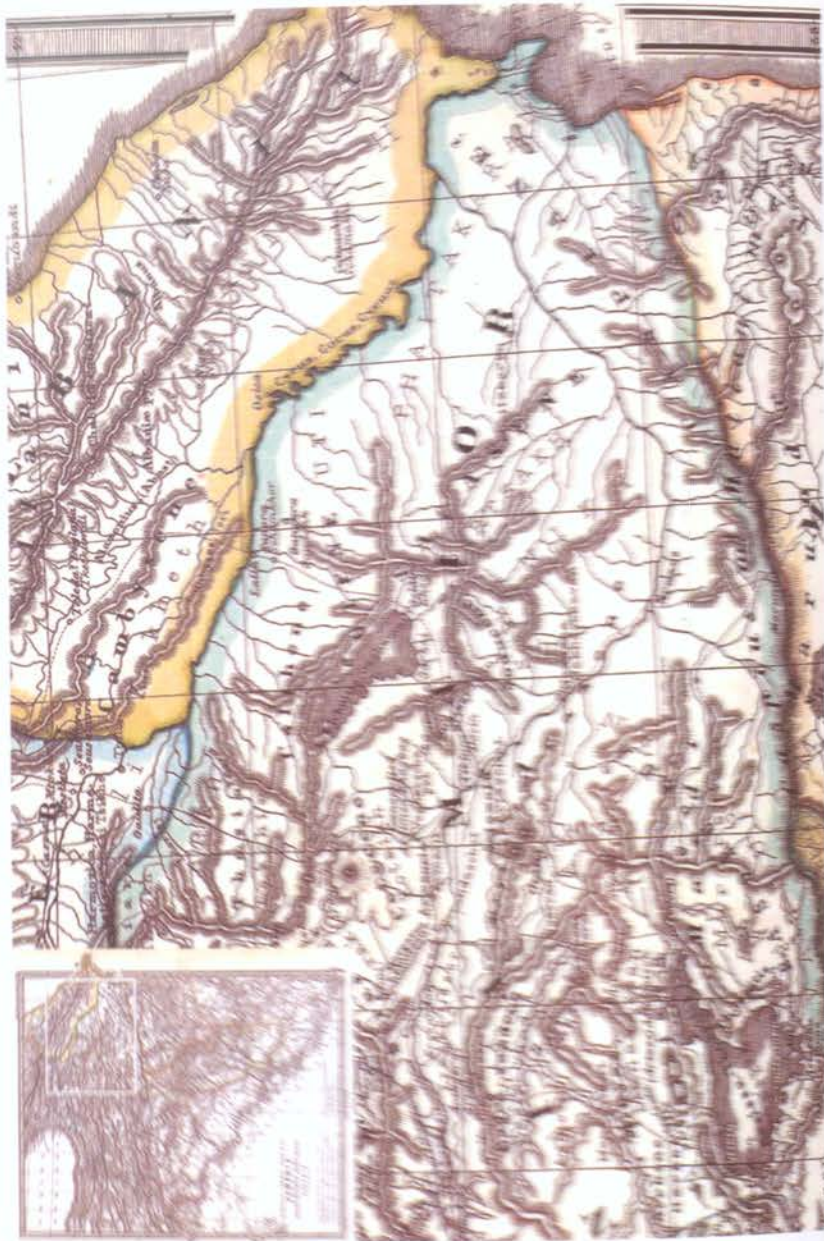
James Wyld I

<http://www.geographicus.com>

1844

Map of the Persian empire.
Houze, Antoine Philippe. Atlas universel
historique et géographique.
<http://www.davidrumsey.com>

1865

Albania, Iberia, Colchis, Armenia, Mesopotamia, Babylonia, Assyria.
 Spruner von Merz, Karl. Menke. Th. Spruner-Menke Atlas Antiquus.
<http://www.davutrumsey.com>

The events that took place after the socialization of Azerbaijan showed that irrespective of the Bolshevik plans, Soviet Azerbaijan intended to seize Karabakh, Zangezur and Nakhijevan this time with the support of the Soviet Red army and finally to establish a terrestrial link between Turkey and Azerbaijan. It should be noted that Soviet Azerbaijan led nearly the same policy of conquering Karabakh, as Musavat Azerbaijan. The violence, willfulness, slaughters and destruction which began the Musavats, were carried out by the communist leaders of Azerbaijan with the same cruelty.

In those days it was also clear that the socialization of Karabakh was an issue of several days. On May 26 the 10th Congress of the plenipotentiaries of Karabakh population was convened, which declared Nagorno-Karabakh as Soviet.

On August 10, 1920 an agreement was signed between the Russian Soviet Federative Socialist Republic and the Republic of Armenia, according to which the Soviet troops occupied "the controversial areas - Karabakh, Zangezur and Nakhijevan". The agreement also confirmed that "The occupation of the controversial territories by the Soviet troops doesn't prejudge the issue on the rights of the Republic of Armenia or the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan over those territories"⁶⁹. It was also said in the agreement that by the temporary occupation the Russian Soviet Federative Socialist Republic wanted to create favorable conditions to solve the territorial controversies between Armenia and Azerbaijan in a peaceful way on the basis which would be confirmed in near future by the peace treaty between the Republic of Armenia and the Russian Soviet Federative Socialist Re-

⁶⁹ "Herald of the Armenian archives", 1967, N 3, p. 46, Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 574, 575.

public. This agreement, in essence, was a step by the Soviet authorities to put pressure upon the authorities of the Republic of Armenia and to direct them to the adoption of Soviet power. In this occasion it must be particularly emphasized that unlike Baku the Government of Soviet Russia didn't consider the Armenian territories (so called "controversial" territories) to be Azerbaijani, otherwise it would solve the issue in favor of the allied Azerbaijan at that very period, especially as because Armenia wasn't socialized at that time.

On November 30, 1920 in connection with the proclamation of Soviet power in Armenia the Revolutionary Committee of Azerbaijan sent a congratulatory telegram to the Revolutionary Committee of Armenia, in which the boundary controversies between Armenia and Azerbaijan announced nullified and Mountainous Karabakh, Zangezur and Nakhijevan were recognized as an inalienable part of Soviet Armenia.

"The greeting of the Revolutionary Committee of Azerbaijan

Everyone, everyone, everyone...

Announce to the Armenian nation on behalf of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan the following decision of the Revolutionary Committee of Azerbaijan, made on November 30:

«The workers' and peasants' government of Azerbaijan, receiving the happy news of declaring Armenia as a Soviet Socialist Republic on behalf of the insurgent peasants, welcomes the victory of the brotherly people. The boundary controversies between Armenia and Azerbaijan are announced to be nullified from today. Mountainous Karabakh, Zangezur and Nakhijevan are considered to be a part of the Socialist Republic of Armenia.

Long live the brotherhood and unity of the workers and peasants of the Soviet Armenia and Azerbaijan!

*Chairman of the Soviet Revolutionary Committee of Azerbaijan
Narimanov*

*People's Commissar of foreign affairs
Huseynov*⁷⁰.

On December 1, 1920 the solemn meeting of Baku Council took place, where N. Narimanov proclaimed the declaration of the Revolutionary Committee of Azerbaijan containing the decisions made on the eve and written in the telegram sent to Armenia⁷¹. It should be noted that there are two versions of the declaration's text. According to one version (primarily archival documents) the Revolutionary Committee announced Mountainous Karabakh (as well as Zangezur and Nakhijevan) as an inseparable part of Armenia, according to the other version (it's about the modified version of the declaration published in Baku press) - the working peasantry of Mountainous Karabakh were given the complete right to self-determination⁷². In this issue the Armenian historiography is unanimous: the above-mentioned second version of the declaration is a result of the Azerbaijani falsification: on November 30 N. Narimanov, reporting about the decision of the Revolutionary Committee of Azerbaijan to recognize Mountainous Karabakh, Zangezur and Nakhijevan as the inseparable parts of Armenia, on December 1 reading it as a declaration at the meeting of Baku Council, on December 2

⁷⁰ Communist (Yerevan), 07.12.1920, trans. from the Armenian.

⁷¹ Mountainous Karabakh in 1918-1923, pp. 604-607, Pravda, 04.12.1920, **Ordzhonikidze**, Selected works. Yerevan, 1986, p. 116.

⁷² Communist (Baku), 02.12.1920.

published it in a somewhat edited version and with some changes thereby creating grounds for himself for the further refusal from the decision, made on November 30⁷³. The rightness of the Armenian historians and researchers is proved also by the events followed the decision of the Revolutionary Committee of Azerbaijan. It was obvious that Azerbaijan wasn't going to reject its pretensions towards the above-mentioned Armenian territories.

By the Russian-Turkish Treaty of March, 1921 Nakhichevan was illegally seized from Soviet Armenia and placed under the protectorate of Soviet Azerbaijan. It was Karabakh's turn: the disputes around it flared again in June-July. On June 3, 1921 the session of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist party of Bolsheviks made a decision in which it was particularly said: "...To mention in the declaration of the Government of Armenia that Mountainous Karabakh belongs to Armenia..."⁷⁴. This decision was signed also by the Chairman of the Revolutionary Committee of Azerbaijan.

At the end of June, however, the leadership of Azerbaijan drastically changed its position towards Mountainous Karabakh demanding to hand it to Azerbaijan. On July 4 in the plenum of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks the already solved issue of Mountainous Karabakh was raised again, and it was decided to "include Mountainous Karabakh within the Soviet Socialist Republic of Armenia,

⁷³ **Khurshudyan L.**, Truth – the sole criterion of historical science, «Erekoyan.Yerevan» (Evening Yerevan). 22.08.1989, 24.08.1989, <http://www.karabakh-online.narod.ru/khurshudyan.html>. **Simonyan H.**, Don't forget the facts, «Khorhrdayin Hayastan» (Soviet Armenia), 24.08.1989, 25.08.1989. **Ghazanchyan R.**, To the prehistory of self-determination of Mountainous Karabakh, Moscow, 1997, p. 18, 19. It should be noted that the original declaration, which is in the archives of Azerbaijan, has never been published, which also gives grounds to doubt in the authenticity of the newspaper version of the document.

⁷⁴ Mountainous Karabakh in 1918-1923, p. 633.

to hold a plebiscite only in Mountainous Karabakh"⁷⁵. It was also decided to carry over the final solution of the issue to the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks. But the very next day, on July 5 an extraordinary session of the Caucasian Bureau was convened, in which I. Stalin also took part. The party body of a third country, which didn't have the right to solve such questions without any discussion or voting, made a decision according to which Mountainous Karabakh was given to the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan and it was given wide regional autonomy with the administrative center in Shushi⁷⁶.

It was obvious from the very first words of the Caucasian Bureau's decision of July 5 that the decision proceeded from the idea of creating Azerbaijan as an international republic of the Armenians and Moslems: "Coming from the necessity of national peace between the Moslems and the Armenians ...". In essence, it was also the political reasoning of the decision. Besides, in the decision it was fixed also the fact, that the opposing sides of the conflict around the national-state structure of the whole region continued to be the Armenians and the Moslems, though the common collective name "Moslem" distorted the reality, as the conflict was not between the Armenians and the nations professing Islam, but between the Armenians and the Transcaucasian Turks. From the legal standpoint the decision of July 5 stated that the Autonomous Oblast of Mountainous Karabakh was established as a soviet-type statehood and the people of Mountainous Karabakh were recognized as subject of the right of self-determination and the status of wide regional autonomy was given to the whole Nagorno-Karabakh.

Neither the people of Artsakh, nor the soviet authori-

⁷⁵ The same place, p. 649, 650.

⁷⁶ The same place, p. 650.

ties of Armenia could agree with the decision of the Caucasian Bureau. Nevertheless, despite the dissatisfaction and complaints of the Armenian side Mountainous Karabakh was annexed and attached to the Soviet Azerbaijan.

After procrastination for about two years and the attempts not to give autonomy to Mountainous Karabakh or to sink into oblivion the question, finally on July 7, 1923 the Central Executive Committee of Azerbaijan adopted a «decree of formation of the Autonomous Oblast of Mountainous Karabakh»⁷⁷. But the decree, breaking the decision of the Caucasian Bureau of the Central Committee of the Russian Communist Party of Bolsheviks (July 5) to form an autonomous oblast from the whole territory of Mountainous Karabakh, announced about the formation of the autonomous oblast “**from the Armenian part**” of Mountainous Karabakh with the center in Khanqendi (Vararakn) instead of Shushi. In this way the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan seized from Mountainous Karabakh and left outside the oblast the regions of Shahumyan, Khanlar, Karhat/Dashkesan, Shamkor, Getabek, Kashatagh/Lachin, Karvachar/Kelbajar and the southern regions of Mountainous Karabakh, that is the plain and western part and the entire northern territory (Giulistan and the mountainous Armenian regions of Gandzak) of Mountainous Karabakh.

Thus a considerable part of Artsakh-Karabakh was alienated, only on a part of the region the Autonomous Oblast of Mountainous Karabakh was formed, which, as the further developments showed, would not only be deprived of real autonomy, but also would be a victim of the discriminatory policy of Azerbaijan.

⁷⁷ The same place, p. 669, 670.

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Արցախը վաղնջական ժամանակներից մինչև 1917 թվականը.
 հայացք անցյալին.....3
 Արցախ՝ անկախությունից մինչև պատմական
 անարդարություն. 1917-1923 թթ.29
 Арцах с древних времен до 1917 года: взгляд в прошлое61
 Арцах - от независимости до исторической несправедливости:
 1917-1923 гг.83
 Artsakh since the ancient times to 1917: a view to the past.....111
 Artsakh from independence to historical injustice - 1917-1923133

Ա. Ս. ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ, Ա. Ա. ԴԱՐԻԲՅԱՆ
ԱՐՅԱԽ

А. С. АГАБАБЯН, А. А. ГАРИБЯН
АРЦАХ

A. S. AGHABABYAN, A. A. GHARIBYAN
ARTSAKH

I

Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի

Տպագրվել է

հրատարակչությունում

Չափսը՝ 60x84 1/16:

Թուղթ՝ օֆսետ: Տպագրությունը՝ օֆսետ:
Տպագր. 10 մանուկ + 12 էջ ներդիր: Տպաքանակ՝ 300:

Հասցե՝ Գրիգոր Լուսավորչի 6
Հեռ. 52 79 74, 52 79 47, էլ. փոստ lusakn@rambler.ru

ԵՊՀ հրատարակչություն. Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

1835
 Persis, Parthia, Armenia.
 Fenner, Rest. Persis, Parthia, Armenia, etc.
<http://www.davidrumsey.com>

**PERSIS, PARTHIA,
 ARMENIA, ETC.**